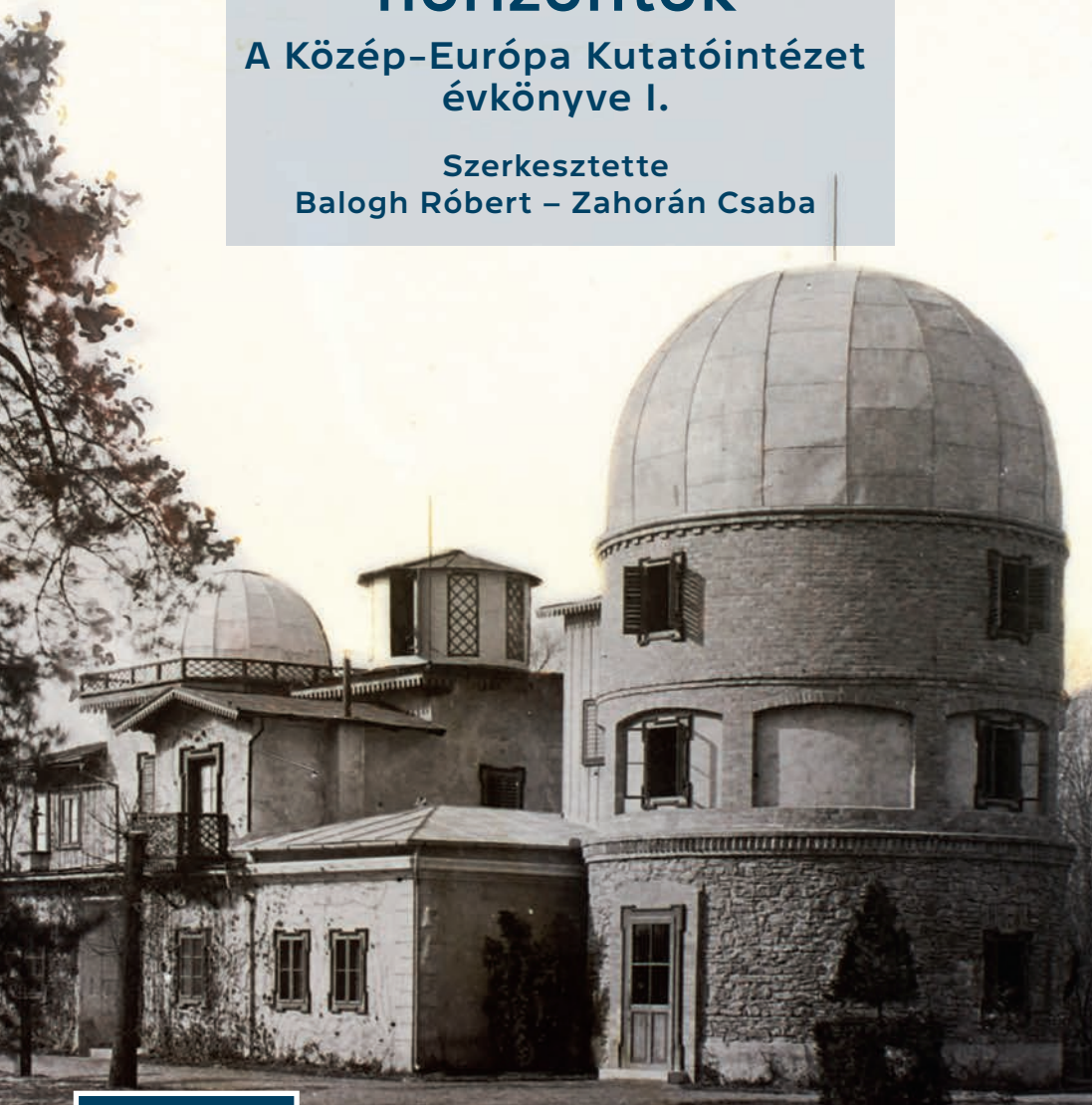

Közép-európai horizontok

A Közép-Európa Kutatóintézet
évkönyve I.

Szerkesztette
Balogh Róbert – Zahorán Csaba

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

webszerkesztés: www.ludovika.hu - ID # 12319 /balogh215@gmail.com

Közép-európai horizontok

A borítón az ógyallai (ma: Hurbanovo, Szlovákia) Csillagvizsgáló és Meteorológiai,
Geofizika Intézet (1903) látható.

Forrás: Fortepan / Magyar Földrajzi Múzeum / Erdélyi Mór cége
Az intézetet Konkoly-Thege Miklós alapította 1871-ben Közép-Európa első
obszervatóriumaként. Két Ógyallán használt távcsövet az első világháború után Budapestre
menekítettek, és az 1922–1929 között épült Svábhegyi Csillagvizsgálóban helyeztek el.

Közép-európai horizontok

A Közép-Európa Kutatóintézet évkönyve I.

Szerkesztette

Balogh Róbert – Zahorán Csaba

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Budapest, 2023

Szerzők

Balogh Robert, Bereczki Zoltán, Borbély Sándor, Bottlik Zsolt, Demmel József, Hatos Pál,
Alica Kurhajcová, Szeghy-Gayer Veronika, Trädler Henrietta, Zahorán Csaba

Kiadja a Nemzeti Közszerzői Egyetem
Ludovika Egyetemi Kiadó
A kiadásért felel: Deli Gergely rektor

Székhely: 1083 Budapest, Ludovika tér 2.
Kapcsolat: kiadvanyok@uni-nke.hu

Felelős szerkesztő: Varga Zoltán
Olvasószerkesztő: Stirling Zsófia Zita és Fülöp Éva
Korrektor: Resofszi Ágnes
Tördelőszerkesztő és borítóterv: Stubnya Tibor

ISBN 978-963-531-924-4 (nyomtatott)
ISBN 978-963-531-925-1 (elektronikus PDF) | ISBN 978-963-531-926-8 (ePub)

© A szerkesztők, 2023
© A szerzők, 2023
© A kiadó, 2023

Minden jog védve.

Tartalom

<i>Hatos Pál – Balogh Róbert – Zahorán Csaba:</i> Előszó	9
I. rész: Város és identitás	15
<i>Hatos Pál:</i> A város mint metafora	17
Felhasznált irodalom	23
<i>Zahorán Csaba:</i> „Idegen rabságban” – Az erdélyi városok két világháború közötti átalakulása magyar szemmel	25
Bevezetés: egy diskurzus születése	25
A megvizsgált szövegek	28
Változás és változatlanság	35
Szerepcserék	37
Ambivalens modernizáció	43
A terjeszkedő Kelet	48
Konklúzió	50
Felhasznált irodalom	51
<i>Bottlik Zsolt:</i> Megosztott városkép? – Etnikai szegregáció Bosznia-Hercegovinában – a mostari eset	55
Bevezetés	55
Célok, módszerek, fogalmak	56
Mostar multietnikus jellegének történeti keretei	58
A modern nemzet kialakulásának sajátosságai Bosznia-Hercegovinában – 19–20. század	62
A háború hatásai Mostarban	68
A város mai funkcionális szerkezete	71
Mostar: a multietnikus hercegovinai város?	76
Kitekintés	81
Felhasznált irodalom	82
<i>Szeghy-Gayer Veronika:</i> Emlékezetpolitika és Márai-projekt a poszt szocialista Kassán	87
Bevezető	87
Terminológiai és módszertani keretek	89
Kassa a viharos 20. században	91
Kassa az egymással versengő magyar és szlovák kollektív emlékezetben	93
A lokális identitás kialakítása 1989 után	95
„Kassa Franz Kafkája”	97

Összegzés	102
Felhasznált irodalom	104
Internetes hivatkozások	107
<i>Bereczki Zoltán: Space Syntax: konfiguráció a várostörténetben</i>	109
A tér társadalmi logikája	109
Space Syntax a történeti kutatásokban	113
Konklúzió: urbánus gráfok a társadalomtudomány és a történelem felől nézve	118
Felhasznált irodalom	119
II. rész: Felső-Magyarország/Szlovákia	123
<i>Alica Kurhajcová: A monarchiából a köztársaságba – A hatalom szimbolikus megragadása a Zólyom vármegyei városokban az emlékművek tükrében</i>	125
Emlékművek mint emlékezhelyek	127
Labanc és kuruc hagyomány 1918 előtt	132
A múlt kérdése a monarchia összeomlása utáni első években	142
Kiknek emeltek emlékműveket a Csehszlovák Köztársaság első évtizedében?	146
Irodalomjegyzék	153
Felhasznált irodalom	153
Levéltári hivatkozások	156
Egyéb források	156
Internetes hivatkozások	157
<i>Demmel József: A csillagász és a törzsfőnökök – Milan Rastislav Štefánik utolsó konfliktusa Magyarországon</i>	159
Egy incidens története	164
Ami Magyarországon történt	166
Ami Felső-Magyarországon történt	172
Ami Bazinban történt	179
Ami a fejekben történt	182
Transzgenerációs sebek, saját tapasztalatok: Milan Rastislav Štefánik	182
Az árvai Góliát: Szmrecsányi György	186
Csomagok a vasútról	192
Következtetések	194
Irodalomjegyzék	195
Felhasznált irodalom és kiadott források	195
Felhasznált napi- és hetilapok	202

Levéltári hivatkozások	202
Internetes hivatkozások	203
<i>Demmel József</i> : Egy szlovák gavallér az európai politikában – (Michal Kšiňan: <i>Milan Rastislav Štefánik. Muž, ktorý sa rozprával s hviezdami</i> . Bratislava, Slovart, 2021. 380 oldal)	205
Felhasznált irodalom	209
<i>Trádlér Henrietta</i> : Mikrotörténelem és életrajz – (Szeghy-Gayer Veronika: <i>Tost László, Kassa polgármestere</i> . Kassa, Kassai Magyarok Fóruma, 2022.)	211
Felhasznált irodalom	218
III. rész: Táj és ember	221
<i>Borbély Sándor</i> : Informalitás, gazdasági stratégiák és lokális tájhasználati gyakorlatok	223
A vizsgálat helyszíne (regionális és lokális kontextusok)	225
A vizsgálat fogalmi-elméleti keretei	230
Lokális társadalmi csoportok és erőforráskezelési stratégiák	236
Felhasznált irodalom	255
<i>Balogh Róbert</i> : Növekedés, tudomány és erdészeti politika az antropocénben: a magyarországi nyárfatermesztési program esete, 1945–1975	263
Fenntartható növekedés az erdőben – egy modell és intézményi háttere	264
A biológiai homogenizáció és a transznacionális tudomány a hidegháború idején: a nyárfarák esete	273
A magyarországi nyárfaprogram ökológiai hatásai kortárs és későbbi vizsgálatok tükrében	278
Összegzés	284
Irodalomjegyzék	286
Felhasznált irodalom	286
Levéltári hivatkozások	288
<i>Balogh Róbert</i> : Egy kelet-közép-európai antikommunista és antinacionalista történész gondolatai az éghajlat narratíváiról – (Lucian Boia: <i>Ember és klíma. Elméletek, forgatókönyvek, pszichózisok</i> . Ford. Rostás-Péter István. Kolozsvár, Koinónia, 2020.)	291
Felhasznált irodalom	296

Vákát

*Borbély Sándor*¹

Informalitás, gazdasági stratégiák és lokális tájhasználati gyakorlatok²

A tanulmány alapvetően két téma: az informális megélhetési stratégiák, vagyis az állam által nem vagy csak részben ellenőrzött (a családi informális önellátó élelmiszer-termeléstől, a feketefoglalkoztatáson és a külföldi munkavállaláson át egészen az illegális határvidéki csempészetig terjedő) gazdasági cselekvéseket, valamint a lokális ökológiai rendszerek közötti kapcsolatokat vizsgálja. Annak elemzésével foglalkozik tehát, hogy a posztszocializmus – vagyis a tervgazdaságból a kapitalista piacgazdaságba való elhúzódo átmenet – éveiben Kárpátalja határvidéki régiójában a vidéki, falusi háztartások milyen hétköznapi gazdasági adaptációs technikákat alakítottak ki, és azok miként integrálódtak egy átfogóbb lokális ökológiai (környezeti) erőforrásgazdálkodási rendszerbe.

Jelen írás – Moerlein és Carothers álláspontját követve – az adaptációt nem szűk értelemben vett (biofizikai tényezők által irányított és izolált) jelenségként, hanem a „változás teljes környezetét”³ magában foglaló komplex rendszerként közelíti meg, amelybe a környezeti tényezőkön túl a hétköznapi megélhetési stratégiák, a szegénység, a kulturális normák, a hierarchikus társadalmi viszonyok és egyéb lokális történeti-gazdasági feltételek is beletartoznak. Az általam vizsgált kárpátaljai településeken a posztszocialista időszakban ilyen – széles értelemben vett – külső tényezőknek tekinthetők például az ukrán állam súlyos kapacitási problémái; a formális intézmények (gazdasági, politikai, szociális és pénzügyi rendszerek) tartós válsága; az informális (nem állami) gazdasági

¹ Tudományos munkatárs, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet; borbely.sandor@abtk.hu.

² A tanulmány elkészítését az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet 57001 témaszámú Lendület-pályázata (LenDuLeT_2020-56), továbbá a *Kárpát-medencei közösségek társadalmi és kulturális rugalmasságának/ellenálló képességének vizsgálata. Néprajzi kutatások a nemzeti örökség és a hagyományok szolgálatában* című kutatási projekt támogatta.

³ Katie J. Moerlein – Courtney Carothers: Total Environment of Change. Impacts of Climate Change and Social Transitions on Subsistence Fisheries in Northwest Alaska. *Ecology and Society*, 17. (2012), 1. 10.

stratégiák popularizálódása és fokozatos standardizálódása; vagy akár azoknak a történetileg kialakult egyenlőtlen birtokviszonyoknak (a gazdasági erőforrásként rendelkezésre álló termőföld, tulajdon vagy annak hiánya) a rögzülése is, amelyek az elmúlt években a határvidéki magyar falvak, vidéki települések fejlődési lehetőségeit alapvetően meghatározták.

Tanulmányomban amellet kívánok érvelni, hogy a – tágan értelmezett – környezeti (gazdasági, politikai, szociális, ökológiai) változások a lokális társadalmakban hierarchikus adaptációs rendszereket alakítanak ki, amelyen belül a gazdasági változásokhoz való alkalmazkodás – az általam vizsgált kárpátaljai településeken legalábbis – felülírja az ökológiai adaptációt és az ahhoz kapcsolódó természetvédelmi szempontokat. A posztoszocialista átmenetben kialakult hétköznapi túlélési technikák ily módon a határvidéki falvakban a tájváltozás mozgatórugóiként, s végeredményben az ökológiai válságjelenségeket újratermelő egyik meghatározó helyi intézményekként működnek.

Ezzel kapcsolatban tanulmányom a következő három kérdésre keresi a választ:

1. Milyen sajátos informális gazdasági stratégiákkal, adaptációs technikákkal alkalmazkodtak az érintett kárpátaljai magyar településeken a rendszerváltás utáni strukturális változásokhoz (foglalkoztatási válság, privatizáció, új tulajdon- és birtokviszonyok) a helyi népesség tagjai?
2. Milyen kortárs tájhasználati gyakorlatok jellemzők a helyi társadalomban élő népességre – ezen belül különösen a mezőgazdasági termelésre specializált háztartásokra?
3. Hogyan befolyásolják a lokális, vidéki és falusi életvilágokon belüli ökológiai viszonyokat a periférikus, határvidéki terekben az informális gazdasági cselekvések? Másként megfogalmazva: miként illeszkednek egymáshoz a gazdasági és egyéb („környezeti”, „természeti”) kockázatkezelési stratégiák, adaptív viselkedések?

Az alábbiakban elsőként a kutatás helyszínét mutatom be röviden. Ezt követően a vizsgálat elméleti-fogalmi kereteivel, majd pedig azoknak a strukturális feltételeknek (lokális gazdasági, politikai, társadalmi viszonyoknak) az ismertetésével foglalkozom, amelyek szerepet játszottak abban, hogy a posztoszocialista időszakban a vizsgált településeken a helyi társadalom tagjai divergens erőforrásgazdálkodási és tájhasználati gyakorlatokat, illetve multiplikatív (többszintű) adaptációs modelleket dolgoztak ki.

A vizsgálat helyszíne (regionális és lokális kontextusok)

Ukrajnában az ország keleti megyéiben 2014-től kibontakozó nemzetközi geopolitikai konfliktus (az úgynevezett ukrán–orosz hibrid háború) és a belpolitikai feszültségek az elmúlt években nagyon súlyos politikai, gazdasági és szociális válság kialakulásához vezettek.

A Világbank adatai alapján 2020-ban Ukrajnában az egy főre jutó bruttó hazai termék vásárlóerő-paritáson számolva (*purchasing power parity*, a továbbiakban: PPP) mindössze 82,6%-át érte el az ország függetlenné válásakor (1991. augusztus 24-én) mért szintnek.⁴ Ukrajna ezzel a gazdasági teljesítménnyel az elmúlt években nemcsak a közép- és kelet-európai országok között, de a kontinens egészét tekintve is az egyik legszegényebb, gazdaságilag legkevésbé fejlődő szuverén nemzetállam volt.⁵ Ezt a helyzetet tovább súlyosbítja, hogy az ukrán nemzetgazdaságon belül az árnyék- vagy feketegazdaság mértéke – az elmúlt néhány évben tapasztalható lassú csökkenés ellenére – továbbra is kifejezetten jelentős: Ukrajna Gazdasági Minisztériuma szerint 2019-ben az országban a GDP mintegy 28%-a, 2020-ban pedig 30%-a a nem hivatalos gazdasági szektorból származott.⁶

Mindeközben a Krím félsziget elvesztése, valamint a kelet-ukrajnai ipari övezetek (Donyeck, Luhanszk) katonai megszállása az ország egész területén a lakosság élet-színvonalának drasztikus csökkenését és gazdasági marginalizálódását okozta, amit

⁴ Amíg 1991-ben az egy főre vetített GDP (PPP) összege 14 968 dollár volt, addig 2020-ban ugyanez az összeg mindössze 12 376 dollárt tett ki. World Bank: GDP per Capita, PPP (Constant 2017 International \$) (2022. szeptember 16.).

⁵ IMF: List of European Countries by GDP per Capita, PPP. *Statistics Times*, 2020. február 29.

⁶ Міністерство економіки України: Загальні тенденції тіньової економіки в Україні у січні-вересні 2021 року. [Ukrajna Gazdasági Minisztériuma: Az árnyékgazdaság fontosabb tendenciái Ukrajnában 2021 január–szeptemberében] (2022. június 15.) Több kutató a mai ukrán feketegazdaság méretét a hivatalos kimutatásokban szereplő adatoknál jóval nagyobbak tekinti. Amíg például Ukrajna Gazdasági Minisztériuma az illegális gazdasági tranzakciók szintjét 2015-ben az ukrán GDP mindössze 35%-ában, 2017-ben a 32%-ában, 2018-ban pedig csupán a 28%-ában határozta meg, addig Medina és Schneider a feketegazdaság GDP-re vetített arányát az országban 2015-ben 42,9%-ra, Abel Polese és szerzőtársai 2017-ben 38,3%-ra, 2018-ban pedig 38,5%-ra becsülte. Lásd Leandro Medina – Friedrich Schneider: Shadow Economies Around the World. What Did We Learn Over the Last 20 Years? *IMF Working Paper*, 18. (2018), 17. 75; Abel Polese et al.: Presenting the Results of the Shadow Economy Survey in Ukraine While Reflecting on the Future(s) of Informality Studies. *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, 30. (2022), 1. 110.

minden bizonnyal a 2022. február 24-én indított teljes körű orosz invázió – nemcsak rövid, de feltehetően középtávon is – tovább mélyít majd.⁷

Ezek és más – tetszőlegesen tovább idézhető – indikátorok alapján úgy tűnik, hogy Ukrajnában nem csupán a kilencvenes évek elejétől elhúzódó intézményes reformok, de általánosabb értelemben: maga a posztszocialista transzformációs folyamat egésze is alapvetően kudarccal végződött.⁸ Ebből a szempontból a legutóbbi évekig a posztszocialista ukrán nemzetállamot azok közé a diszfunkcionális államok – más szakirodalmi kifejezések alapján: „gyenge” (*weak*), „törékeny” (*fragile state*), „sikertelen” (*failed state*), „kvázi” (*quasi-state*),⁹ „pszeudó” (*pseudo*) államok – közé sorolhattuk, ahol a formális irányítási rendszer zavarai (tehát a politikai rendszer instabilitása, a legitimációs és jogállamisági deficit, a magas korrupciós szint, a növekedő szegénység, a leépülő infrastruktúra stb.) miatt az állam sok esetben egész egyszerűen nem volt képes ellátni alapvető feladatait.

Az elmúlt három évtizedben az állam intézményes válsága, diszfunkcionális működése fokozottan érvényesült az ország hatalmi erőterétől, centrumterületétől több száz kilométerre lévő, periférikus vagy hátrányos helyzetű régióiban. Több szempontból ilyennek volt tekinthető a vizsgált nyugat-ukrajnai térség, Kárpátalja

⁷ Az Oroszország által 2022. február 24-én Ukrajna ellen indított katonai expanzió mikroszintű és komplex (gazdasági, szociális, kulturális, politikai) hatásait jelenleg nem ismerjük. Alapos empirikus kutatások és hiteles adatok hiányában előzetesen mindössze annyit feltételezhetünk, hogy az említett esemény a kutatott nyugat-ukrajnai régióban is – talán a korábbi évekhez képest is – sokkal súlyosabb válságot és újszerű etnodemográfiai folyamatokat (etnikai átrétegződés, népességcsere, újszerű interetnikus konfliktusok, társadalmi dezintegráció stb.) indíthat el. Tekintettel arra, hogy az adott jelenségek értékeléséhez hiteles információkkal jelenleg nem rendelkezünk, továbbá figyelembe véve azt a körülményt, hogy a tanulmány alapjául szolgáló empirikus terepmunkát a tiszaháti településeken az orosz–ukrán háború előtti években (2021-ben) zártam le, jelen tanulmányban az informális gazdasági gyakorlatokat kizárólag csak az Ukrajna katonai megszállása előtti időszakban vizsgálom.

⁸ Karácsonyi Dávid: Felosztás vagy felemelkedés? Ukrajna, Európa „nagy tortája”. *Tér és Társadalom*, 32. (2018), 4. 57.

⁹ Az említett fogalmak eltérő jelentéstartalmáról és alkalmazásának területeiről megfelelő áttekintést ad például Robert I. Rotberg: *Failed States, Collapsed States, Weak States. Causes and Indicators*. In Robert I. Rotberg (szerk.): *State Failure and State Weakness in a Time of Terror*. Washington, Brookings Institution Press, 2003; Valentin Conjaú – Alina-Irina Popescu: *Analysis of Failed States. Some Problems of Definition and Measurement*. *The Romanian Economic Journal*, 10. (2007), 25. 113–132; Robert H. Jackson: *Quasi-States. Sovereignty, International Relations, and the Third World*. New York, Cambridge University Press, 1990; Joel S. Migdal: *Studying the State*. In Mark Irving Lichbach – Alan L. Zuckerman (szerk.): *Comparative Politics. Rationality, Culture, and Structure*. Cambridge, Cambridge University Press, 1997.

is, amely egyfelől – részben az itt élő multikulturális, eltérő nyelvű és többes nemzetállami kötődésű lakosság révén – történetileg is elkülönült Ukrajna más régióitól, másfelől sajátos földrajzi elhelyezkedése következtében egyidejűleg több ország (Ukrajnán kívül Magyarország, Szlovákia, Románia, Lengyelország) határvidéki perifériaterületéhez, interferenciazónájához tartozik. 2020. január 1-jén az adott régióban élő lakosság havi átlagkeresete nominálisan 9112 hrivnya (kb. 91 000 forint) volt, ami az országos átlagtól (10 727 hrivnya/fő) 15,1%-kal, a Kijev megyei jövedelmektől (11 267 hrivnya/fő) pedig 19,2%-kal maradt el.¹⁰ 2014-től az alapvető élelmiszerek és a lakossági energia (a gáz és villany) árai ugyanakkor itt is – a népesség alacsony teherviselő képessége ellenére – fokozatosan növekedtek; jelenleg megközelítik, esetenként el is érik a szomszédos országok árszínvonalát. Az ország – ennek részeként pedig az adott régió – gazdasági fejlettségét és az itt élő népesség szociális, egészségügyi ellátásának alacsony színvonalát azonban talán ennél is szemléletesebben fejezi ki az a kiragadott adat, hogy 2017-ben az ukrán állampolgárok születéskor várható élettartama mindössze 72 év (a férfiaknál 67, a nőknél 76 év) volt,¹¹ ami mintegy 2–7 évvel maradt el a régióban megfigyelhető átlagtól.¹²

A kutatás konkrét helyszíne, ahol több éve (2007 óta) végzek rendszeresen antropológiai terepmunkát és módszeres empirikus adatgyűjtést Kárpátalja dél-alföldi, tiszaháti régiója (Tiszabökény/Тисобикень, Farkasfalva/Вовчанске, Tiszapéterfalva/Пийтерфолво, Tivadar/Федорове, Forgolány/Форголань). Ez a mikrorégió a Nagyszőlősi járásban, a Tisza és a Batár folyó által körülhatárolt területen található, közel azonos (10–12 km) távolságra az ukrán–magyar, valamint az ukrán–román hivatalos közötti határátkelőhelyektől.

A 2001-es legutolsó, hivatalos ukrán népszámlálás adatai szerint az általam vizsgált öt falu összlakossága 5122 fő. Ennek abszolút többsége, azaz 96,4%-a (4942 fő) magyarnak vallotta magát, míg az ukrán és roma népesség együttes aránya – a megyei szintű adatoknak megfelelően – egyik településen sem haladta meg

¹⁰ Державної служби статистики України: *Середня заробітна плата за регіонами за місяць у 2020 році*. [Ukrajna Állami Statisztikai Szolgálat: *Havi átlagjövedelem régióként 2020-ban*] (2022. március 1.)

¹¹ М. Б. Тімоніна (Тімоніна, Марія В.) (szerk.): *Демографічний щорічник. Населення України за 2017 рік. (Demographic Yearbook. Population of Ukraine 2017.)* Київ (Kyiv), Державна служба статистики України. Державної служби статистики України (State Statistics Service of Ukraine), 2018. 53.

¹² 2017-ben a születéskor várható élettartam Csehországban 79, Lengyelországban 78, Magyarországon 76, Romániában 76, Fehéroroszországban pedig 74 év volt. World Bank: *Life Expectancy at Birth, Total* (2017 Year) (2022. szeptember 16.).

a 3,6%-ot (3,45 és 0,15%).¹³ A településcsoporton általam készített census szerint a roma lakosság népességen belüli aránya 2001-ben a hivatalos adatoknál azonban valamivel magasabb, 8,3% (438 fő) volt. Az elmúlt húsz évben – részben a Kárpátalja egészét érintő nagyon rapid és mélyreható etnodemográfiai folyamatok (nemzetközi elvándorlás, alacsony reprodukció, természetes fogyás stb.) következtében – a magyar lakosság száma drasztikusan csökkent, a roma lakosságé pedig szignifikánsan nőtt. (Azonban ezeket a változásokat és tendenciákat – hivatalos és hiteles statisztikai adatok, felmérések hiányában – sajnos nem tudjuk pontosan megragadni.)

1. ábra: A vizsgált tiszaháti magyar települések földrajzi elhelyezkedése

Forrás: Magyar Tudományos Akadémia Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajz-tudományi Intézet, Nemerikényi Zsombor szerkesztése

¹³ Molnár József–Molnár D. István: *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Ungvár, Poli-Print, 2005. 83–84.

A vizsgált települések közül Tiszapéterfalva 1958-tól – a tiszaháti falvak adminisztratív-gazdasági összevonása miatt – négy másik település (Tiszabökény, Tiszafarkasfalva, Tivadarfalva, Forgolány) mikroregionális központja, ahol a régió egyik legnagyobb kollektív gazdasági üzeme – a Péterfalvi Határőr kolhoz – működött. Az öt falu humán erőforrásait és gazdasági javait (földterület, munkaerő, jószágállomány, termelési eszközök) magában foglaló péterfalvi kolhozhoz 1978-ban két település (Nagypalád/Велика Паладь és Fertősalmás/Фертешолмаш) mezőgazdasági nagyüzemeit is hozzácsatolták. Az így kialakított nagyüzem az 1980-as évektől a vidék legnagyobb munkáltatója volt, ahol az alkalmazottak mintegy 6646 hektáron végeztek szántóföldi növénytermesztést, valamint nagyüzemi állattartást (szarvasmarha-, juh- és sertésenyésztést).¹⁴ A péterfalvi kolhozban a hatvanas évek végétől számos gyárüzemet (téglagyárat, konzervgyárat, húsfeldolgozó, optikai, huzalkötegelő-, fűrészüzemet, IKEA-bútorüzemet, horgász- és sportszergyárat) hoztak létre. Így a kezdetben kifejezetten agrárprofilú gazdaság 1980-ban már összbevételének 60%-át az ipari termelésből állította elő. A tiszaháti településeken az ipari bér munka évtizedeken át több száz családnak biztosította a mindennapi megélhetést.

A tiszaháti magyar falvakban az 1990-es években a posztoszocialista gazdasági, politikai átmenet nagyon erőteljes és tartós foglalkoztatási, illetve megélhetési válságot teremtett. Így az itt élő lakosság – a kollektív gazdaság ipari és mezőgazdasági üzemeinek, termelési egységeinek a leépülése következtében – számos újszerű, alternatív jövedelemteremtő stratégia (csempészet, határvidéki csencselés: ruha-, áru- és használcikk-kereskedelem, külföldi vendégmunka stb.) kialakítására kényszerült. Az ilyen és ehhez hasonló, az állam (formális) szervezeti keretein kívüli – vagyis az adózást, a nyilvántartást és egyéb szabályozást elkerülő – hétköznapi informális technikák, mint például a blatrendszer

¹⁴ Az 1980. január 1-jei állapotok szerint az egyesített kolhoz ösztérületéből (6646 hektár) 5017 hektár szántó, 1328 hektár rét és legelő, 64 hektár erdő, 237 hektár pedig gyümölcsös volt. NKHLR (Nagyszőlősi Járás Közigazgatási Hivatalának Levéltári Részlege): *Összefoglaló beszámoló a „Határőr” kolhoz vezetőségének 1980. évi munkájáról*. 1980. 3. Az állatállomány száma 1981. január 1-jén: 5033 szarvasmarha (ebből tehén 1200 db), 1740 sertés (ebből 115 db anyakoca), 6527 juh (ebből 3400 db anyajuh). NKHLR (1980): i. m. 17. (Az NKHLR-ben őrzött archivális források és anyagok nem a megszokott módon [levéltári egységek], hanem közigazgatási és kronologikus elvek [települések és évek] szerint vannak rendszerezve, konkrét jelzetek megjelölése nélkül. Ennek megfelelően a tiszaháti falvakban egykor működő Határőr kolhozról őrzött levéltári dokumentumokra – a hagyományos levéltári jelölésmódtól eltérően – az adott források lelőhelyének megadásával [NKHLR] és keletkezési évével hivatkozom.)

(vagyis a kölcsönös szívességnyújtáson alapuló gazdasági csere),¹⁵ az egyének és vállalkozások közötti barterügyletek (a pénzforgalom nélküli gazdasági tranzakciók),¹⁶ a hivatali korrupció,¹⁷ a klientizmus¹⁸ Ukrajna egész területén – a szovjet és a posztzocialista korszakban egyaránt – elterjed jelenségek voltak.¹⁹ Robert Kravchuk vizsgálata szerint Ukrajnában – a fentiekhez hasonló – informális piac- és tőkehelyettesítő²⁰ megoldások az 1990-es évek közepén az ország teljes gazdasági teljesítményének mintegy 60%-át tették ki,²¹ aminek szerepe és társadalmi jelentősége a kétezres és az azt követő években egyáltalán nem csökkent.

A vizsgálat fogalmi-elméleti keretei

Az ukrán–magyar határvidéken vizsgált mikroszintű tájhasználati gyakorlatok elemzéséhez elsősorban az adaptáció, az informális és a diverzifikáció, pluriaktivitás analitikus fogalmait használom fel. Ezért – az empirikus kutatási tapasztalatok ismertetése előtt – röviden ki kell térnem ezeknek a kifejezéseknek a jelentésére, valamint az elemzést inspiráló fontosabb szakirodalmi megközelítésekre.

Az „adaptáció” modern társadalomtudományi fogalma – amint az köztudott – a biológia területéről (Darwintól) származik, ahol a kifejezés eredetileg

¹⁵ Alena V. Ledeneva: *Russia's Economy of Favours. Blat, Networking and Informal Exchange*. Russian, Soviet and Post-Soviet Studies. Cambridge, Cambridge University Press, 1998; Alena Ledeneva: *From Russia with Blat. Can Informal Networks Help Modernize Russia?* *Social Research*, 76. (2009), 1. 257–288.

¹⁶ Caroline Humphrey: *Barter and Economic Disintegration*. *Man New Series*, 20. (1985), 1. 48–72.

¹⁷ Marina Zaloznaya: *The Politics of Bureaucratic Corruption in Post-Transitional Eastern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 2017.

¹⁸ Diego Abente Brun – Larry Diamond: *Clientelism, Social Policy, and the Quality of Democracy*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2014.

¹⁹ Jonathan Hopkin: *Clientelism, Corruption and Political Cartels. Informal Governance in Southern Europe*. In Thomas Christiansen – Christine Neuhold (szerk.): *International Handbook on Informal Governance*. Cheltenham, – UK, Edward Elgar, 2012.

²⁰ Böröcz József: *Színlelt nagy átalakulás? Informális kiút az államszocializmusból. Politikatudományi Szemle*, 4. (1995), 3. 35.

²¹ Robert S. Kravchuk: *Ukraine Economic Reforms. The First Ten Years*. New York, Palgrave, 2002. 18.

a fenotípusos jellemzők olyan specifikus változásának jelölésére szolgált,²² amelyek segítségével egy biológiai organizmus (egyed vagy populáció) képes volt növelni saját reprodukciójának, fennmaradásának vagy hosszabb távú túlélésének korábbi esélyeit.²³ A fogalom az evolucionista és neoevolucionista kutatási paradigma hatására került be az ökológiai és a szociokulturális antropológiai vizsgálatok diskurzusába, ahol az 1950-es évektől a fizioológiai modell (a „biológiai organizmusok”) analógiájára kezdték el értelmezni a komplex társadalmi rendszereket, illetve azok különböző (főként exogén) behatások következtében kibontakozó szerkezeti és funkcionális módosulásait is.²⁴ Ebben a megközelítésben – a részletek figyelembevétele nélkül – az „adaptáció” alatt a szerzők általában mindmáig olyan kockázatmenedzselési stratégiákat értenek,²⁵ amelyek segítségével az egyének és háztartások operatív módon tudják csökkenteni a globális (biofizikai, gazdasági, szociális és egyéb) veszélyekkel, sokkokkal szembeni sebezhetőségüket.²⁶

²² Walter J. Bock: The Definition and Recognition of Biological Adaptation. *American Zoologist*, 20. (1980), 1. 217–227.

²³ A fenotípusos változásnak eltérő megjelenési formái vannak, ezért különböző (fizioológiai, biológiai, evolúciós) alkalmazkodásról beszélhetünk. Ezekről lásd összefoglalóan: Bock (1980): i. m.

²⁴ Alexander Alland Jr.: Adaptation. *Annual Review of Anthropology*, 4. (1975), 1. 59–73.

²⁵ Michael Bollig: *Risk Management in a Hazardous Environment. A Comparative Study of Two Pastoral Societies. Studies in Human Ecology and Adaptation*. New York, Springer, 2006; Susan A. Crate: Climate and Culture. Anthropology in the Era of Contemporary Climate Change. *Annual Review of Anthropology*, 40. (2011), 1. 175–194; Emilio F. Moran: *Human Adaptability. An Introduction to Ecological Anthropology*. New York, Routledge, 2018; Mark Q. Sutton – Eugene N. Anderson: *Introduction to Cultural Ecology*. Lanham – New York – Toronto – Plymouth, UK, AltaMira Press, 2014.

²⁶ Több szerző a klímaváltozás kapcsán éles különbséget tesz a társadalmi reakciók két formája, a „megküzdés” (*coping*) és az „adaptáció” (*adaptation*) között. Így amíg az ökológiai diskurzusban az előbbi fogalom rendszerint egy eseményre adott rövid távú választ, azaz ideglenes stabilitást (állapotot) és erőforrás-használatot jelent, addig az utóbbi kifejezés rendszerint inkább hosszabb távú változások jelölésére szolgál. Lásd Arun Agrawal: Local Institutions and Adaptation to Climate Change. In Robin Mearns – Andrew Norton (szerk.): *Social Dimensions of Climate Change. Equity and Vulnerability in a Warming World*. Washington DC, The World Bank, 2010. 173–198; Billie L. Turner et al.: A Framework for Vulnerability Analysis in Sustainability Science. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 100. (2003), 14. 8074–8079; Mark Pelling: *Adaptation to Climate Change. From Resilience to Transformation*. New York, Routledge, 2011. Más megközelítésben a „megküzdés” inkább visszafordítható, az „adaptáció” ellenben visszafordíthatatlan változásjelenségként leírható kategória. Philip White et al.: *Disaster Risk Reduction. A Development Concern*. London, Department for International Development, 2004.

A dolgozatban Obrist és szerzőtársai fogalommeghatározását követem.²⁷ Obrist szerint az „adaptáció” nem más, mint bizonyos (gazdasági, társadalmi, kapcsolati stb.) tőkefajtákhoz való hozzáférés képessége, amely a társadalmi aktorok számára lehetővé teszi, hogy ne csak megbirkózzanak a kedvezőtlen körülményekkel (reaktív képesség), de egyszersmind a különféle krízishelyzetekben új lehetőségeket is keressenek és teremtsenek (proaktív képesség). Ezáltal pedig újszerű kompetenciákat (vagyis pozitív eredményeket) alakítsanak ki annak érdekében, hogy a külső behatások negatív következményeit mérsékeljék.²⁸

A koncepcióban szereplő „adaptációs képesség” (*adaptation capacity*) megértésének egyik kulcskérdése az intézményi kontextusnak, vagyis a társadalmi cselekvéseket (köztük az ökoszisztéma- és erőforrás-gazdálkodást) szabályozó divergens formális és informális struktúrák, hálózatok szerepének a vizsgálata.²⁹ A lokális intézményeket North megközelítését követve a társadalmi interakciókat meghatározó, kulturálisan konstituált kereteknek, regulatív „játékszabályoknak” (*the rules of the game*) tekintem, amelybe beletartoznak mind a „formális” (például az állam által kodifikált alkotmány és törvények), mind pedig az „informális” szabályrendszerek („magatartási kódexek, viselkedési normák és egyezmények”).³⁰

Az „informalitás” alatt elsősorban olyan – a társadalmi bizalmon és a személyközi kapcsolati tőkén alapuló – cselekvéseket, interakciós gyakorlatokat értek, amelyek az egyes egyének vagy azok különböző csoportjai (család, rokonság, szubkulturális vagy egyéb kisközösségek tagjai) számára privilegizált hozzáférést biztosítanak bizonyos erőforrásokhoz olyan területeken, ahol az állami kontroll túl nagy („erős”), vagy éppen ellenkezőleg, az állam szabályozó kapacitása túl kicsi („gyenge”), illetve nem elég hatékony. Más szóval ott, ahol a formális intézmények hiperfunkcionálisan vagy diszfunkcionálisan működnek. (A témával foglalkozó kutatók közül Abel Polese és szerzőtársai szintén az előbbi definícióból indulnak ki lényegében akkor, amikor éles különbséget tesznek az informális gazdasági tranzakciók két típusa: az állam ellenére [*in spite of*

²⁷ Brigit Obrist – Constanze Pfeiffer – Robert Henley: Multi-layered Social Resilience. A New Approach In Mitigation Research. *Progress in Development Studies* 10. (2010), 4. 283–293.

²⁸ Obrist–Pfeiffer–Henley (2010): i. m. 289.

²⁹ Elinor Ostrom: *Understanding Institutional Diversity*. Princeton – New Jersey, Princeton University Press, 2005; Agrawal (2010): i. m.

³⁰ Douglass C. North: *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance*. Cambridge, Cambridge University Press, 1990. 3.

the state] és az államon kívüli [*beyond the state*] informális mechanizmusok jelensége között.)³¹

Az ökológiai-környezeti adaptáció szempontjából ezeknek a lokális, egymással gyakran inkongruens viszonyban lévő³² formális és informális intézményeknek különösen nagy a jelentőségük. Az emberi kockázatkezelési stratégiák és adaptációs képességek ugyanis rendszerint szociálisan igencsak beágyazottak.³³ Ez a hétköznapi élet keretei között nem ritkán azt is jelenti, hogy a formális és informális intézményi hálózatok például nem csupán a különféle erőforrásokhoz (élelmiszer- és gazdasági tőkéhez) biztosítanak hozzáférést, vagy szabályozzák az adott tőkefajta közösségen belüli redisztribúcióját, de nem ritkán olyan újszerű adaptációs mintákat, innovációs és normatív viselkedésformákat is közvetítenek, amelyeket az egyének, háztartások, közösségek eredményesen mobilizálhatnak a klímaváltozás kockázatainak csökkentése érdekében.³⁴

Az intézményi struktúrákban megjelenő erőforrások ugyanakkor nagyon egyenlőtlenül oszlanak meg a lokális társadalomban található egyének, háztartások és kisebb (vallási, etnikai, szociális) részközösségek között. A helyi

³¹ Abel Polese – Borbála Kovács – David Jancsics: Informality ‘In Spite Of’ or ‘Beyond’ the State. Some Evidence from Hungary and Romania. *European Societies*, 20. (2018), 2. 207–235.

³² Helmke és Levitsky szerint az informális („népi”) intézmények négy különböző típusú kapcsolatot hozhatnak létre a formális („állami”) intézményekkel: 1. kiegészíthetik (*complementary*), 2. alkalmazkodhatnak (*accommodating*) 3. helyettesíthetik (*substitutive*) egymást, vagy akár 4. versenyezhet (*competing*) is egyik a másikkal. A szerzők szerint azt, hogy az említett intézményközi kapcsolatokban a lehetséges variánsok közül melyik relációtípus érvényesül, alapvetően két tényező dönti el. Egyrészt az, hogy az informális szabályok követésével elért eredmények konvergálnak-e a hivatalos szabályok betartásával elért eredményekkel, vagy eltérnek-e azoktól. Másrészt a kapcsolat kimenetele függ az állam végrehajtó képességétől és kapacitásától is, tehát attól, hogy az állam a hivatalos intézményeken keresztül képes-e az írásban/papíron létező törvényeket a gyakorlatban is érvényesíteni. Gretchen Helmke – Steven Levitsky: Introduction. In Gretchen Helmke – Steven Levitsky (szerk.): *Informal Institutions and Democracy. Lessons from Latin America*. Baltimore, John Hopkins University Press, 2006. 14.

³³ Anne C. Pisor – James H. Jones: Human Adaptation to Climate Change. An Introduction to the Special Issue. *American Journal of Human Biology*, 33. (2021), 4. e23530. 5.

³⁴ Douglass, Kristina – Tanabelo Rasolondrainy: Social Memory and Niche Construction in a Hypervariable Environment. *American Journal of Human Biology*, 33. (2021), 4. e23557; James Jones Holland – Elspeth Ready – Anne C. Pisor: Want Climate-change Adaptation? Evolutionary Theory Can Help. *American Journal of Human Biology*, 33. (2021), 4. e23539; Pisor–Jones (2021): i. m. 5.

társadalom tagjai rendszerint eltérő jogosultságokkal³⁵ (pénz-, tudás- és kapcsolati tőkével, cselekvési lehetőséggel stb.) rendelkeznek. Ezek a különböző jogosultsági „csomagok” befolyásolják az egyes aktorok formális és informális hálózatokhoz való hozzáférését, ily módon pedig akár egyetlen lokális kisközösségen belül is rendszerint nagyon differenciált alkalmazkodási stratégiákat alakíthatnak ki.³⁶

Jelen dolgozat ennek megfelelően Agrawal – intézményszociológiai alapokon nyugvó – modelljét tekinti kiindulópontnak, amely eltér az adaptációs gyakorlatok tipizálásának hagyományos (proaktív-reaktív, egyéni-kollektív, spontán-tervezett ellentétpárokra építő) módjaitól. Az említett szerző a környezeti (biofizikai, gazdasági, politikai) kockázatokra reflektáló adaptációs stratégiák öt fontosabb és egymástól eltérő típusát különböztette meg:

1. Földrajzi mobilitás – a kockázat térbeli megosztása (agrárpásztorok vándorlása, bér munka-migráció, önkéntelen vándorlás);
2. Felhalmozás – a kockázat időbeli megosztása (víztárolás, élelmiszer-raktározás [termények, vetőmagok, erdei termékek], állatok/állatlállomány felhalmozása);
3. Diverzifikáció – a kockázat megosztása az eszközosztályok között (eszközportfólió diverzifikációja, készségek és szakmai képzés, foglalkozási diverzifikáció, termésválasztás, gyártási technológiák, fagyasztási választások, állattenyésztés diverzifikációja);
4. A javak, erőforrások és eszközök közösségi összevonása – a kockázatok háztartások közötti megosztása (erdészet, infrastruktúra-fejlesztés, információgyűjtés, katasztrófavédelem);
5. Piaci csere – a kockázat szerződések útján történő adásvétele (jobb piacra jutás, biztosítás, új termékek értékesítése, magok, állatok és egyéb input-anyagok adásvétele), amely helyettesítheti a másik négy kategória bármelyikét, ha a háztartások hozzáférnek a piacokhoz.³⁷

³⁵ Neil Adger szerint ezek a „jogosultságok azok a tényleges vagy potenciális erőforrások, amelyek az egyének rendelkezésére állnak saját termelésük, javaik vagy kölcsönös megállapodásaik alapján.” W. Neil Adger: *Vulnerability. Global Environmental Change*, 16. (2006), 3. 270.

³⁶ Mara J. Goldman – Fernando J. Riosmena: *Adaptive Capacity and Vulnerability to Drought in Tanzanian Maasailand. Changing Strategies to Navigate Across. Global Environmental Change*, 23. (2013), 3. 589.

³⁷ Agrawal (2010): i. m.

A helyi és hagyományos tájhasználati gyakorlatok – a formális és informális társadalmi intézmények működése és lokális közösségek szegmentáltsága következtében – nagyon eltérő egyéni, háztartási adaptációs stratégiákat alakíthatnak ki, amelyeket a nemzetközi szakirodalom a gazdasági cselekvések szférájában rendszerint a „diverzifikáció”, valamint a „pluriaktivitás” fogalmaival ragad meg.³⁸

A „diverzifikáció” kifejezés alatt – részben a fenti kritikák nyomán – az egyes háztartások mikroszintű erőforrásgazdálkodási politikájában vagy menedzsmentjében megfigyelhető tudatos modellváltásokat, elmozdulásokat értem. A fogalom – megközelítem szerint – olyan hétköznapi stratégiai cselekvéseket és gazdasági aktivitási formákat jelöl, amelyek segítségével a mezőgazdasági háztartások megpróbálnak alkalmazkodni az új (farmon belüli és kívüli) gazdasági-környezeti változásokhoz, ennek érdekében pedig módosítják korábbi gazdasági magatartásukat és/vagy aktuális jövedelemszerző tevékenységüket.

A mezőgazdasági farmok diverzifikációja a vidéki, falusi háztartások gazdasági adaptációjának nagyon fontos, de csupán egy lehetséges összetevője. A családi gazdaságok adaptációs technikái ugyanis – amint arra a szakirodalom is rámutat – nagyon széles skálán mozoghatnak. Magukban foglalhatják az agrártermelés koncentrációját és intenzifikációját (a földhasználat vagy az állatállomány bővítése, a hozzáadott érték növelése vagy akár más farmerekkel való együttműködés révén); a mezőgazdasági gyakorlatok specializációját (a meglévő kapacitások eloszlásának átalakítása segítségével); az agrártevékenység diverzifikációját; a gazdaságon kívüli formális, informális, illegális jövedelemszerzés különböző technikáit (a nem mezőgazdasági típusú munkavállalást, a farm elhagyását, külső üzleti tevékenységeket, állami és európai uniós kompenzációs kifizetésektől való növekvő függést) éppúgy, mint a mezőgazdasági cselekvések

³⁸ Vik és McElwee szerint a két fogalom jelentésének határai kissé elmosódottak (*blurred*), általánosságban azonban elmondható, hogy a szakirodalom a diverzifikációt farmközpontú jövedelemteremtő tevékenységként definiálja, azaz az adott kategóriával a gazdaságon belüli vagy az ahhoz kapcsolódó erőforrások (föld, munkaerő, tőke) átszervezésével kialakult aktivitási formákat jelöli. Ezzel szemben a pluriaktivitás kifejezés alatt a közgazdaságtudományi, gazdaságföldrajzi diskurzus elsősorban a farmgazdaságon kívüli tőkeakkumulációs stratégiákat érti. Jostein Vik – Gerard McElwee: Diversification and the Entrepreneurial Motivations of Farmers in Norway. *Journal of Small Business Management*, 49. (2011), 3. 394.

redukcióját, részleges vagy teljes felhagyását is.³⁹ De – ahogyan arra McElwee találóan rámutat – a gazdasági adaptáció részének kell tekintenünk azokat a lát-szólag negatív (hosszabb távon azonban nem ritkán kifizetődő) megoldásokat is, amelyek alapján egy családi gazdaság tagjai külső nyomásra – például egy gazdasági válsághelyzetben – azt a stratégiai döntést hozzák meg, hogy egész egyszerűen nem csinálnak semmit.⁴⁰

Lokális társadalmi csoportok és erőforráskezelési stratégiák

A kétezres években – a fent említett változások hatására – a tiszaháti települések belső lokális társadalmi, hatalmi, gazdasági viszonyait két tendencia határozta meg:

1. Egy új, kisszámú tulajdonosi, illetve tőkés réteg megjelenése és felemelkedése volt a mikrorégió falvaiban. Ez a társadalmi réteg két csoportból, egyrészt az egykori nomenklatúraelitből (állami tisztviselők, az egykori kollektív gazdaság közép- és felső vezetői) vagy azok közvetlen leszármazottjaiból, másrészt a rendszerváltás utáni határvidéki feketekereskedelemből, csempészetből meg-vagyonosodott új vállalkozó-gazdasági elit (a helyiek fogalmi kategóriái szerint: „csempészek”, „maffiózók”, „rablók”, „nagy pénzesek”, „kiskirályok”) tagjaiból rekrutálódott. A 2000-es évek elején ezek a lokális elitek eredményesen szerezték meg az állami tulajdon és vagyon (a korábbi kollektív gazdaság ingóságainak

³⁹ Carla Barbieri – Edward Mahoney: Why Is Diversification an Attractive Farm Adjustment Strategy? Insights from Texas Farmers and Ranchers. *Journal of Rural Studies*, 25. (2009), 1. 58–66; Gunnar Breustedt – Thomas Glauben: Driving Forces Behind Exiting from Farming in Western Europe. *Journal of Agricultural Economics*, 58. (2007), 115–127; Henk Meert et al.: Farm Household Survival Strategies and Diversification on Marginal Farms. *Journal of Rural Studies*, 21. (2005), 1. 81–97; Olga M. Moreno-Pérez – Eladio Arnalte-Alegre – Dionisio Ortiz-Miranda: Breaking Down the Growth of Family Farms. A Case Study of an Intensive Mediterranean Agriculture. *Agricultural Systems*, 104. (2011), 6. 500–511; Alfons Oude Lansink – Mirella Van den Berg – Ruud Huirne: Analysis of Strategic Planning of Dutch Pig Farmers Using a Multivariate Probit Model. *Agricultural Systems*, 78. (2003), 1. 73–84; Rob Smith – Gerard McElwee – Peter Somerville: Illegal Diversification Strategies in the Farming Community from a UK Perspective. *Journal of Rural Studies*, 53. (2017), 122–131.

⁴⁰ Gerard McElwee: Farmers as Entrepreneurs. Developing Competitive Skills. *Journal of Developmental Entrepreneurship*, 11. (2006), 3. 187.

és ingatlanjainak), valamint a helyben elérhető gazdasági erőforrásoknak (föld, ingatlan, pénz, infrastruktúra stb.) a legnagyobb részét.

2. A másik jellemzőbb folyamat, a helyi társadalom középrétegeinek (az ipari és mezőgazdasági bérmunkából élő egykori kolhoz munkások) az intenzív és tartós lecsúszása volt, ami a szegénység új és tömeges formáinak megjelenésével járt a vizsgált falvakban. A tiszaháti településeken – az 1970-es évektől elinduló iparosítás következtében – a rendszerváltás időpontjában már a lakosság 30%-a dolgozott ipari bérmunkásként. A kilencvenes évek elején ennek a társadalmi csoportnak az elsők között szűnt meg a hivatalos munkahelye. Az állami foglalkoztatásból kiszorult, a vagyonprivatizáció után pedig lényegében jelentősebb tulajdon vagy pénztöke nélkül maradt népesség ezáltal arra kényszerült, hogy az államhatár fizikai közelségét kihasználva alternatív – az államtól és a formális munkaerőpiacoktól relatíve független – jövedelemszerzési technikákat dolgozzon ki (külföldi munkavállalás, csencselés, határvidéki csempészet és feketekereskedelem stb.).

A fent említett két mozzanatot a lokális társadalomban a gazdasági, társadalmi, hatalmi egyenlőtlenségek tartós intézményesülése kísérte, ami jól nyomon követhető akár a korábban állami tulajdonban lévő mezőgazdasági földek privatizációjának példáján keresztül is. A 2000-es évek elején a péterfalvi községi tanács területén az egykori kollektív gazdaság (a Határőr kolhoz) által használt mezőgazdasági területeiből (1576 hektár) összesen 1194,04 hektárt osztottak szét 1889 lakos között. Ez azt jelenti, hogy az egy főre jutó földbirtok mérete átlagosan mindössze 0,6 hektárt tett ki.

Így a földprivatizáció – a településen élő népesség szemszögéből szemlélve – lényegében az 1948 előtti kötött földpiac, vagyis a korábbi feudális eredetű tulajdon- és birtokszerkezeti viszonyok restaurálásával ért véget. A tulajdontranszformáció során kialakult új lokális egyenlőtlenségi viszonyokat jól szemlélteti az az egyetlen kiragadott adat, hogy amíg 1938-ban a népességnek még csupán a háromnegyede, vagyis 78,5%-a volt földnélküli, illetve 0–0,2 hektár közötti törpe- és kisbirtokos,⁴¹ addig hét évtizeddel később, 2012-ben ugyanezek a tiszaháti településeken a föltulajdonnal rendelkező

⁴¹ Szöllősy Zoltán – Jánki Gyula – Thirring Lajos (szerk.): *Az 1938. évi felvidéki nép-, földbirtok- és állatösszeírás. Az 1938. november 2-i bécsi döntés alapján visszacsatolt területen végrehajtott összeírás eredményei községek szerint*. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1939. 160–161.

lakosságnak már a 97,5%-a (!) 1 hektárnál kisebb méretű területet (ügynevezett „zsebkendőparcellákat”) birtokolt. Másként fogalmazva a helyi lakosság döntő hányada – a 0,24–0,67 hektár területű – az egyes családi portákon lévő háztájin és kerten kívül jelenleg nem rendelkezik semmilyen földvagyonnal vagy birtokrészsel.

A helyzetet ráadásul tovább bonyolítja az a körülmény, hogy a kisebb (1–5 hektáros) területekkel rendelkező birtokosok között jelentős az inaktívok, illetve nyugdíjasok aránya. 2018-ban 1 hektár mezőgazdasági termőterület megművelése – növényvédelem és talajjavító munkák nélkül – hozzávetőleg 8800 hrvnyába (88 000 forintba) került,⁴² egy átlagos havi nyugdíj összege ugyanakkor 1300 hrvny (13 000 forint) volt a településcsoporton. Az egy- vagy kétszemélyes nyugdíjas háztartások többségének havi bevétele – az agrártermelés területén – így szinte egyetlen részfeladat elvégzésének finanszírozását sem tette lehetővé. Ez a kistulajdonosi réteg – az agrártevékenységhez szükséges technikai, gépi eszközök és anyagi erőforrások hiányában – rendszerint haszonbérbe adja vagy végleg értékesíti⁴³ a meglévő földterületeit, ami tovább növeli az adott földtulajdon-koncentráció egyébként is jelentős mértékét.

A péterfalvi polgármesteri hivatal földügyekért felelős hivatalnoka szerint a birtokkoncentráció mértéke igen magas mind az öt faluban: a mintegy 5495 fős népességgel rendelkező településcsoporton az informálisan bérelt földekkel együtt a mezőgazdaságilag hasznosítható teljes termőterület (4542 hektár) hozzávetőleg 70%-át jelenleg mindössze 37 személy birtokolja vagy műveli.

A rendszerváltás keretei között kibontakozó tulajdon- és gazdaságtranszformációs folyamat ebből a szempontból az 1945 utáni agráréletforma felszámolásának utolsó fázisaként is értelmezhető. A rendszerváltás utáni privatizáció ugyanis az egykori családi földbirtokterületek eltűnését, funkcióváltásához, továbbá egy új birtokszerkezet és tulajdonosi struktúra kialakításához vezetett. Ezzel a lokális társadalom mezőgazdátlanítása⁴⁴ lényegében végbement, illetve befejeződött: az agrártermelés mára a mikrorégió minden egyes településen egy szűk vállalkozói réteg domináns gazdasági stratégiájává alakult át.

⁴² 2018 januárjában a szántás 2500 UAH/ha, tárcsázás 2500 UAH/ha, vetés 1300 UAH/ha, aratás 2500 UAH/ha.

⁴³ A tiszaháti falvakban 2018-ban 1 hektár mezőgazdaságilag hasznosítható föld 1000 dollárba került, a nem privatizált vagy (felmenőktől) örökölt földrészteltek hektáronkénti vételára ennek az összegnek csupán felét, 500 dollárt tett ki.

⁴⁴ Kovách Imre: *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Budapest, Argumentum, 2012. 63.

1. táblázat: Birtokméret, földtulajdoni viszonyok a tiszaháti településeken, 1938, 2012⁴⁵

Birtokméret	Tulajdonosok száma		Birtokméret	Tulajdonosok száma	
	2012			1938	
	N	%		N	%
0 hektár (földnélküli)	0	0	0 hektár	439	44,2
0 < 0,5 hektár	1310	41	0 < 0,5 hektár	170	17,1
0,5 < 1 hektár	1813	56	0,5 < 2,8 hektár	163	16,4
Összesen: 1 hektár alatti	3123	97	Összesen: 2,8 hektár alatti	772	77
1 < 5 hektár	76	2,3	2,8 < 5,7 hektár	85	9
5 < 10 hektár	4	0,2	5,7 < 11,5 hektár	57	6
10 <	0		11,5 < hektár	77	8
Összesen	3203	100		991	100

Forrás: a szerző szerkesztése

Az új tulajdon- és birtokviszonyokhoz az elmúlt két évtizedben a vizsgált tiszaháti településeken élő népesség nagyon változatos gazdasági stratégiák, adaptációs technikák segítségével alkalmazkodott. A helyi társadalomban – amint azt a 2. táblázatban is láthatjuk – számos foglalkozási csoport jött létre, amelyek változatos mikroszintű erőforrásgazdálkodási és tájhasználati praxisokat alakítottak ki.⁴⁶

⁴⁵ A 2012-es adatok a Tiszapéterfalvi Polgármesteri Hivatalból származnak (a táblázat saját szerkesztés). A statisztikákban szereplő adatok pontosan nem hasonlíthatók össze, mivel az 1938-as és 2012-es felméréskor az adatfelvétel során eltérő birtokméretű kategóriákat határoztak meg. Mindezek ellenére azonban a táblázatban szereplő adatok így is megfelelően szemléltetik, hogy a 2000-es évek elején kialakult lokális egyenlőtlenségek, azaz egy új, szűk gazdasági elit tökélfelhalmozása és a társadalom tömeges elszegényedése hosszabb (történeti) távon is mérvadó léptékűek.

⁴⁶ Az egyes háztartások jövedelemszerkezetére természetesen általában pluriaktivitás, a jövedelmek és a tevékenységek erőteljes diverzifikációja a jellemző, ami megnehezíti az egyes foglalkozások, gazdasági stratégiák egymástól való egyértelmű elkülönítését. Ennek megfelelően a táblázatban szereplő kategóriák csupán „ideáltípusok”, mivel a valóságban mind az egyes gazdasági stratégiák, mind pedig az expresszív és instrumentális cselekvések – nem csupán egy háztartás különböző tagjai, de akár egyetlenegy személy eltérő életrésztjei esetében is – nem ritkán a javak termelésének, fogyasztásának és piaci cseréjének nagyon rugalmas, többszintű (multiplikatív) rendszerét alakítják ki. A vizsgált településeken mindez hibrid lokális erőforrásgazdálkodási politikákat hoz létre. Borbély Sándor: A diszfunkcionális ukrán nemzetállam informális alapjai – globális életvezetési stratégiák Kárpátalján a rendszerváltás után. In Balogh Balázs (főszerk.): *Ethno-Lore. A Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve*. XXXVI. kötet. Budapest, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Néprajztudományi Intézet, 2019. 191–226.

2. táblázat: Erőforrásgazdálkodási stratégiák és tájhasználati praxisok a tiszaháti településeken (2020)

Foglalkozási csoportok	Cselekvés-típusok	Tájhasználati praxisok	Piaci pozíció
1. Agrárbefektetők	Expresszív cselekvések. ⁴⁷ Helyben elérhető erőforrások (föld, pénz- és humán tőke, munkaerő) megszerzésére és felhasználására építő „gazdaságpolitika”	Nagyatlábs (iparizált) szántó-földi és fóliasátras gazdálkodás, modern gépi-technikai eszközök és tájhasználati gyakorlatok	Fogyasztásvezérelt közösségek, a háztartások erőteljes formális piaci integrációja (az élelmiszerek boltból történő megvásárlása, a falun élők kvázivárosi fogyasztási mintáinak kialakulása)
2. Mezőgazdasági vállalkozók		Kisebbségi volumemű (vegyes: tradicionális-ipari) szántó-földi gazdálkodás, kisparcellás művelés, hibrid agrár-ipari (termelés-technológiai, növényvédelmi és -gondozási) ismeretek és tájhasználati praxisok	
3. Poszttradicionális (részlegesen) önellátó/árutermelő gazdaságok		Korlátozott, mikroszintű tájhasználat, a környezeti erőforrások kiadáscsökkentő szerepű háztartási használata (kertgazdálkodás, háztáji zöldség- és gyümölcsstermesztés)	
4. Háztáji élelmiszer-termelést végzők		Teljes vagy részleges termőterület-felhagyás: nem mezőgazdasági jellegű tevékenységek végzése (formális munkaerőpiacok, nyugdíj, szociális támogatások és más jövedelemtranszferek)	
5. „Kvází” mezőgazdasági termelők (van földtulajdonuk, de azt nem művelik, vagy nem abból származik a bevételük)			
6. Az államhatárra, illetve a külföldi munkavállalásra mint gazdasági erőforrásra építő stratégiák (többnyire nem agrárérintett populáció): – „üzemanyagárusok” – benzin- és gázolaj-kereskedők, – „fúvarosok”, – „árusok” (a határ mindkét oldalán csencselők), – „magyarországi nyugdíjasok”, – „munkások”, gazdasági kénszermigránsok: a) mezőgazdasági idénymunkások b) építőipari munkások c) háztartási alkalmazottak	Instrumentális cselekvések. ⁴⁸ A „külső” (falun kívüli) térben – a nemzetközi formális és informális piacokon keresztül – elérhető erőforrások megszerzésére irányuló „gazdaságpolitika”	A lokális táj (időszakos, tartós vagy végleges) elhagyása, fizikai és szimbolikus kilépés a helyi biofizikai környezetből	

Forrás: a szerző szerkesztése

⁴⁷ Nan Lin: *Social Capital. A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge, Cambridge University Press, 2001. 17–19.

⁴⁸ Lin (2001): i. m. 17–19.

- a) Agrárbefektetők, mezőgazdasági vállalkozók – ide nagyobb méretű, intenzív (ipari) szántógazdálkodás és/vagy specializált állattenyésztést (baromfikeltenő üzemek), és/vagy nagyüzemi zöldség- (elsősorban „melegházi” uborka, paradicsom, káposzta) és szabadtéri gyümölcsstermesztést végző árutermelő vállalkozások tartoznak. Ez a csoport nagyon heterogén hátterű – az államszocializmusban a helyi kollektív gazdaság üzemeiben dolgozó szak- és agrárértelmiségiek, a rendszerváltozás után a feketegazdaságból és vagyonprivatizációból megvagyonosodott új gazdasági elitek, továbbá a magyarországi és egyéb EU-s támogatásokat is felhasználó legújabb vállalkozói elitek – társadalmi rétegéből rekrutálódnak. Gazdasági magatartására elsősorban a piacorientált viselkedés és a táji környezet agáripári (modern termesztéstechnikai) hasznosítása a jellemző.
- b) Poszttradicionális (részlegesen) önellátó/árutermelő gazdaságok – az előbbinél kisebb mértékű (vegyes: tradicionális-ipari) szántóföldi gazdálkodást folytatnak, amit nem ritkán alacsonyabb volumenű állattartással (szarvasmarha, sertés, baromfi) egészítenek ki. Ezekben a családi gazdaságokban főként a megtermelt árufölösleget értékesítik. Az adott háztartások olyan hibrid agráripári (termeléstechológiai, növényvédelmi és -gondozási) ismeretekkel és tájhasználati, erőforrásgazdálkodási stratégiákkal rendelkeznek, amelyekben – az előbbinél nagyobb mértékben – keverednek a hagyományos és modern agrárismeretek, illetve kulturális szokásgyakorlatok és elemek.
- c) Háztáji élelmiszer-termelést végzők csoportja – az agrártermelést elsősorban jövedelemkiegészítésként vagy kiadáscsökkentő szerepű stratégiaként (zöldség- és gyümölcsstermesztésként) végzik. Tájhasználati gyakorlataikban a korlátozott, mikroszintű tájhasználati cselekvések (például háztáji gazdaság, kerthasználat) dominálnak.
- d) „Kvázi” mezőgazdasági termelők – ebbe a kategóriába olyan háztartások tartoznak, amelyeknek ugyan van földtulajdonuk, de azt nem művelik, vagy nem abból származik a bevételük nagyobb része. Nem mezőgazdasági jellegű főtevékenységet végeznek (formális munkaerőpiacok, nyugdíj, szociális támogatások és más jövedelemtranszferek), a rendelkezésre álló mezőgazdasági területeket bérművelésbe adják. Gazdasági stratégiájuk nem ritkán együtt jár a teljes vagy részleges termőterület-felhagyással is.

E gazdasági csoportoknak a hétköznapi adaptációs gyakorlataikra – dominánsan – az úgynevezett expresszív cselekvések a jellemzők: a lokálisan, a konkrét település fizikai terén belül elérhető erőforrások (föld, pénz- és humán tőke,

munkaerő) megszerzésére és felhasználására irányulnak. A szakirodalom szerint az ilyen típusú cselekvéseknek van egy társadalomszervező, stabilitásnövelő hatása is: ugyanis ezek a stratégiák a helyi társadalmon belül intenzív belső (közösségi) kapcsolatokat, azaz homofílikus interakciókat hoznak létre, ami magasabb fokú társadalmi kohézióval, integráltsággal jár együtt.⁴⁹

Van a helyi társadalomnak azonban egy olyan – kevésbé agrárérintett – része, amelynek a gazdasági cselekvései nem elsősorban az endogén, hanem inkább a külső, településen kívüli (exogén) gazdasági erőforrások megszerzését célozzák. A vizsgált mikrorégióban ilyen instrumentális cselekvéseknek tekinthető az államhatárhoz kapcsolódó stratégiák többsége is. Egyebek mellett például a határvidéki csencselés, feketekereskedelem különféle technikái (üzemanyag-csempészet, fuvarozás, a mindennapi és tartós fogyasztási cikkekkel: élelmiszerrel, ruhával, műszaki termékekkel való piacozás, üzletelés, csencselés), a nyugdíj- és egészségturizmus vagy a munkavállalási célú migráció bizonyos formái (a magyarországi építőipari munkások, a mezőgazdasági idénymunkások, háztartási alkalmazottak tevékenysége) is. (Ezek részletes bemutatására itt nem térek ki; az említett foglalkozási csoportokat és tevékenységeket egy korábbi tanulmányban már ismertettem.)⁵⁰ Itt – mindössze annyit jegyeznek meg, hogy e gazdasági stratégiák elterjedése és intézményesülése – mivel rendszerint a lokális közösségből kifelé irányuló kapcsolatok (migráció, határon átvételű kereskedelem, csempészet stb.) köré szerveződnek és rendszerint az úgynevezett áthidaló (*bridging*) társadalmi tőke⁵¹ használata jellemző rájuk – nagyobb eséllyel vezetnek a helyi társadalom polarizálódásához, ennek következtében pedig a faluközösség belső dezintegrációjához is.

Ennek a két „részközösség”-nek ugyanakkor közös vonása, hogy – bár természetesen nagyon különböző kapacitással és értékesítési stratégiákkal rendelkeznek,

⁴⁹ Robert D. Putnam: *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York, Simon & Schuster, 2000. 22–24.

⁵⁰ Borbély Sándor: Informális gazdasági stratégiák az ukrán–magyar határvidéken. In Turai Tünde (szerk.): *Hármas határok néprajzi értelmezésben. An Ethnographic Interpretation of Tri-Border Areas*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet, 2015. 217–245.

⁵¹ Putnam (2000): i. m. 22–24; Robert D. Putnam – Kristin A. Goss: Introduction. In Robert D. Putnam (szerk.): *Democracies in Flux*. Oxford, Oxford University Press, 2002. 9–12.

de – fogyasztóként mégis mindegyikre erőteljes formális piaci integráltság⁵² jellemző. Ez nagyon egyszerűen annyit jelent, hogy: az ártermelő, falun élő lakosság a háztartásban elfogyasztott termékek, élelmiszerek nagyobb részét a boltból vásárolja, tehát jelenleg kvázi urbánus, fogyasztásvezérelt vidéki közösségek tagjaként él. A tiszaháti településeken ezeknek az újszerű gazdasági magatartásoknak és életvezetési mintáknak az intézményesülésében, megerősödésében és elterjedésében – az 1970-es években elindult államszocialista modernizáció mellett – a legjelentősebb szerepet kétségtelenül az utóbbi három évtizedben kibontakozó nemzetközi migráció, ezen belül pedig különösen a szociális hazautalások (*social remittances*) jelensége játszotta.⁵³

A mikrorégió központjában, Tiszapéterfalván 2000-ben készítettem a népesség egészére kiterjedő háztartási cenzust, amelyet – a korábbihoz hasonló szempontok szerint – 2018-ban megismételtem. A felvett adatok alapján mindössze két évtized alatt a helyi népesség összlétszáma (2000. január 1-jei állapotok szerint 965 fő) majdnem felére (52,8%) csökkent. A természetes fogyás 19,6%-ot, a migrációs veszteség mértéke pedig 27,6%-ot (!) tett ki. Ezen belül a nemzetközi – főként magyarországi – végleges kitepedők aránya ez utóbbiból 17,5%, a belföldi, a regionális vándorlás pedig 10,1%-ot ért el. Az adatok összehasonlításából az is kiderül, hogy a helyi társadalomban további 7,2% volt azoknak a személyeknek a száma, akik a nemzetközi migrációban valamilyen módon közvetlenül érintettek voltak, vagyis változó mértékben, de részben már jelenleg is külföldön élnek: Magyarországon

⁵² Szabó Á. Töhötöm a piaci integrációnak több szintjét és formáját (informális-formális, belső és külső) különbözteti meg. Szabó Á. Töhötöm: *Gazdasági adaptáció és etnicitás. Gazdaság, viselkedés és integráció egy erdélyi kistérségben*. Kolozsvár, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kriza János Néprajzi Társaság, 2013.

⁵³ A „*social remittances*” fogalmát egy amerikai szociológus, Peggy Levitt – a migrációs jelenségek közgazdasági paradigmájának kritikájából kiindulva – vezette be a tudományos diskurzusba annak érdekében, hogy a társadalmi transzferek jelentőségére irányítsa a figyelmet. E megközelítés szerint a migránsok olyan transznacionális utazók (*transnational travellers*), akik nem csupán anyagi javak, hanem újszerű elképzelések, tudásgyakorlatok, identitások, kulturális, társadalmi tökékek cseréjét is megvalósítják a küldő és fogadó országok között. Ebben a keretben a „szociális hazautalások” – a szerző megközelítése alapján – a lokális szintű kulturális diffúzióknak a migráció által vezérelt egyik meghatározó formája, amely mindkét társadalom belső szerkezeti felépítésében, esetenként azok politikai és egyéb intézményeiben is radikális változásokat idézhet elő. Peggy Levitt: *Social Remittances: Migration Driven Local-Level Forms of Cultural Diffusion*. *The International Migration Review*, 32. (1998), 4. 926–948; Peggy Levitt: *The Transnational Villagers*. Berkeley, University of California Press, 2001; Peggy Levitt: *Transnational Migration. Taking Stock and Future Directions*. *Global Networks*, 1. (2001), 3. 195–216.

tanulnak (0,8%), itt van legális vagy illegális munkahelyük (2,4%) vagy magyarországi nyugdíjasok, ahol saját tulajdonú lakással, házzal rendelkeznek (4%).

A tiszaháti falvakban az agrártermelés fokozatos felhagyása, a megélhetési stratégiák és fogyasztási szokások újszerű („urbanizált”, „posztmodern”) mintáinak az elterjedése az ukrán állam formális intézményeinek válsága, fejletlensége kontextusában nagyon súlyos lokális ökológiai krízisek kialakulásához járulhatnak hozzá. Mindezt megfelelően szemlélteti a következő példa is.

Kárpátalján 2006-tól van jelen egy osztrák cég, az AVE hulladékgazdálkodási vállalat, amely az elmúlt években (a tárolóhelyek telítettsége, a leépült állami infrastruktúra, a közutak rossz állapota és egyéb okok miatt) több kárpátaljai településen is beszüntette vagy korlátozta a lakossági háztartási hulladék elszállítását. A tiszaháti településeken ezért államilag vagy magáncég által szervezett szelektív és/vagy kommunális hulladékgyűjtés évekig nem volt.⁵⁴ A lakosság a háztartási hulladékot a falu távolabbi, nyugati határában (a Batár folyó közvetlen közelében) található mezőgazdasági területeken, illetve azok mentén rendezetlenül, feldolgozatlanul gyűjtötte össze. Az itt elhelyezett hulladékok (a magas talajvízszintű, időként enyhén vízborításos, belvizes területen) jelenleg is komoly környezeti kockázatokat jelentenek: a belőlük származó szennyező anyagok például könnyen lezivároghatnak és bemosódhatnak a talajba.

A helyzetet súlyosbítja, hogy kiépített, vezetékes ivóvíz- és csatornahálózat – a legtöbb kárpátaljai faluhoz hasonlóan – a tiszaháti településeken sincs. Az egyes családok ezért a háztartási szennyvizet rendszerint az udvaron vagy a kertben elhelyezett ülepítő aknába vezetik. Ugyanakkor a lakosság saját ivóvízszükségletét – szintén az egyes háztelkeken fűrt vagy levert kutak segítségével – rétegvizekből fedezi. Az ivóvíz rossz minősége, vélt vagy valós szennyezettsége miatt így a családok nagyobb része palackozott ivóvizet fogyaszt, ami (a PET-palackok, flakonok és egyéb műanyagok révén) tovább növeli az adott háztartások éves hulladékgazdálkodásának amúgy is jelentős mértékét.

⁵⁴ Ez a helyzet 2021-től – az ukrán közigazgatási reform életbelépésétől – részben megváltozott. A tiszaháti településeket egy nagyobb, 15 faluból (Akli/Оклі, Aklihegy/Оклі Гедь, Újakli/Нове Клинове, Batár/Ботар, Forgolány/Форголань, Tiszapéterfalva/Пийтерфолво, Tiszabökény/Тисобикень, Fertőszalmás/Фертешолмаш, Nagyalád/Велика Паладь, Szőlősgyula/Дюла, Tiszahetény/Гетиня, Hömlőc/Холмовец, Csepe/Чепа, Csomafalva/Затисівка és Feketeardó/Чорнотисів) álló kistérségbe integrálták. A Tiszapéterfalvi Kistérségben megjelent egy új ВВС (Виноградів без сміття) nevű cég, amely a tiszaháti falvakban jelenleg heti rendszerességgel a háztartási hulladék egy részét (kizárólag a szelektíven gyűjtött szemetet) egy központi telephelyre összegyűjti, illetve elszállítja.

1. a–b kép: Háztartási hulladék Tiszapéterfalva nyugati határában (2020)

Forrás: a szerző felvételei

A rendszerváltás utáni lokális adaptációs technikák, informális gazdasági stratégiák hatására intézményesülő új fogyasztási és életvezetési minták következményeit két gyakorlati példa segítségével szeretném részletesebben is megvilágítani.

1. Az egyik az ártéri legelők funkcióváltásával kapcsolatos. A 2. képen a falutól északkelet irányban található folyóparti területek közül négy olyan legelőterület (Nagypengő, Kispengő, Újfüzes, Kismező) látható, amely a 20. század második felében – az 1945 utáni kollektív (nagyüzemi) gazdálkodás, valamint az azt követő egyéni, családi magántermelés első évtizedében – még nagyon fontos gazdasági szerepet töltött be.⁵⁵

⁵⁵ 2000-ben még az öt tiszaháti faluban a korábbi kollektív gazdaság jogutódjaként működő Határőr Kft. tulajdonában lévő mezőgazdaságilag hasznos terület (1576 hektár) mintegy 16,7%-át kaszálóként (8,8 hektár) és legelőként (254,9 hektár) használta. Az említett cég – a kollektív gazdaság 1948-as alapításától kezdve – évtizedeken át a terület nagyobb részén (1202,7 hektár) nagyüzemi szántóföldi növénytermesztést, kisebb hányadán (109,6 hektár) pedig gyümölcsstermesztést végzett. Az adatok forrása: a Határőr Kft. vezetőjének magántulajdonában lévő hivatalos dokumentumok.

2. a–b kép: Ártéri legelőterületek (1. Nagypengő; 2. Kispengő; 3. Újfűzes; 4. Kismező) felszínborításának változása 2006 és 2020 között. (Az első műholdkép a nevezett területek 2006. május 7-ei, a második 2020. december 8-ai állapotát mutatja)

Forrás: Google Earth Pro

Ezek az ártéri, part menti legelőterületeken korábban extenzív (külterjes) állattartást és gyepgazdálkodást (a réteken legeltetést, az árvízvédelmi gátak és fás ligetek mentén kaszálást) folytattak, ami az elmúlt három évtizedben fokozatosan leépült. A rendelkezésre álló (1981. és 2021. évi) statisztikák adatait összevetve ez a folyamat, tehát a hús- és tejtermelő marhatartás szerepének változása jól nyomon követhető. Ahogyan az a 3. táblázatban is látható, amíg az elmúlt négy évtizedben a vizsgált település csoporton a háztelkek/porták száma mintegy 38,2%-kal nőtt, addig az említett falvak határában, legelőin tartott szarvasmarhák száma drasztikusan, mintegy 98,6%-kal csökkent (lásd a 3. a–b képet). Mindez nyilvánvalóan nem csupán a táji környezetre, de az ahhoz való szociokulturális viszonyra is erőteljes és meglehetősen komplex hatást gyakorolt.

3. táblázat: Az állatállomány (szarvasmarha számának) változása a tiszaháti településeken, 1980, 2020

Falv	Háztelkek/ porták száma		Szarvasmarha (db)				
	1980	2020	1980		2020		
			magántulajdonban	kollektív tulajdonban			
Tiszapéterfalva	436	716	146	5033	20		
Tivadarfalva							
Forgolány	235	243	104		188	10	
Tiszafarkasfalva	493	650	438			5033	73
Tiszabökény							
Összesen	1164	1609					

Forrás: a szerző szerkesztése

Megjegyzések: A táblázatban Tiszapéterfalva és Tivadar, valamint Tiszafarkasfalva és Tiszabökény (a házak, porták számára és az állatállományra vonatkozó) adatai összevontan szerepelnek, mivel az említett falvak az államszocialista időszakban közös közigazgatás alatt működtek. A rendszer-váltás előtti időszakra vonatkozó statisztikai adatok forrása: NKHLR (1980): i. m. 17. A tiszaháti településeken – az önkormányzat gazdakönyvei alapján – 2006-ban készítettem először háztartási adatfelvételt; ennek a háztartási censusnak az adatait 2020-ban aktualizáltam új kvantitatív adatokkal.

- i. Az egyik ilyen – leginkább szembetűnő – hatás ökológiai jellegű és a természetes szukcesszióval van kapcsolatban. A tiszaháti falvakban az elmúlt harminc évben a felhagyott ártéri legelőkön – az Újfüzes és Kispengő szinte teljes területén, a Nagypengő északtól déli irányba húzódó peremén – új inváziós fás- és lágyszárú növények (főként a gyalogakác, a zöldjuhar, a kaukázusi medvetalp, a szerbtövis, a japán-keserűfű; a település közparkjaiból elszaporodó júdásfa) jelentek meg, ami az adott mikrotáj korábbi vegetációs szerkezetének nagyon rapid és erőteljes átalakulásához vezetett.
- ii. Az említett legelő- és kaszálóterületek biodiverzitásának csökkenése (például a gyepek területek, rétek elvadulása, faj- és növénykészletének változása) együtt járt egy másik következménnyel is. Az államszocialista korszakban még a nagyüzemi (ipari) állattenyésztést végző helyi kolhoz, a posztszocializmusban pedig a tehéntartó gazdák által rendszeresen kitisztított, gondozott területek az elmúlt évtizedben a marhatartás felhagyásával becserjésedtek és visszaerdősültek, ami átformálta a Tisza partételt, nyomvonalát: bizonyos szakaszokon medereróziós folyamatokat

indított el, máshol hordalékkúpokat, természetes torlaszokat hozott létre. Mindez a tiszaháti településeken évről évre komoly árvízvédelmi problémákat okoz, nehezíti az áradásos időszakban a hatékony védekezést.

3. a–b kép: Falusi csorda a péterfalvi legelőn (a: 1980-as évek, itatás az erdővégi legelő gázlójánál; b: 2020-ban a még megmaradt csorda az Erdővégen)

Forrás: Tiszaháti Tájmuzeum arhívuma; a szerző felvétele

iii. Végül meg kell említenünk egy szociokulturális következményt is. Ez a gazdasági magatartások (ezzel együtt pedig a környezethez való társadalmi viszony) morális, etikai dimenziójának változását is jelzi. Mivel az említett legelő- és kaszálóterületek kikerültek a lokális gazdasági erőforrások rendszeréből, az elmúlt néhány évtizedben az ember és a táj összekapcsoltsága⁵⁶ szintén jelentősen megváltozott. Ennek hatására a mindennapi gazdasági cselekvésekkel korábban átítatott – ebben az értelemben eredetileg gazdag jelentésekkel, emlékekkel felruházott (emocionális) – ártéri legelő- és kaszálóterületek periférikus jellegű terekké: „nem helyekké” (*non-places*) alakultak át. Ezekre a szinterekre jelenleg – főként a fiatalabb generáció körében – ezért nem ritkán az „olvashatatlanság”, azaz a jelentések és történeti referenciák szétesése lett a jellemző. Egyebek mellett erre utal az a jelenség is, hogy az elmúlt harminc évben a falu külterületeinek, határrészeinek a nevei (a helynevek) a kollektív tudatból és emlékezetből egyre inkább kikoptak, feledésbe merültek.⁵⁷ Vagy hogy az adott területeken – az egykoron társadalmilag és törvényileg is tiltott, morálisan elítélt – bizonyos magatartásformák, mint például az árterek és legelők elhanyagolása, illetve azok tudatos szennyezése (a háztartási hulladék illegális elhelyezése, személtlerakóhelyek kialakítása) mára a vizsgált régióban egyre inkább elfogadott kortárs jelenséggé vált (lásd 4. kép).

⁵⁶ Thomas H. Beery – Daniel Wolf-Watz: Nature to Place. Rethinking the Environmental Connectedness Perspective. *Journal of Environmental Psychology*, 40. (2014), 4. 198–205.

⁵⁷ Dömötör Ákos az Ózd környéki falvakból ingázó, paraszti eredetű lakosság szocialista urbanizációja („a gyárvároshoz fűződő viszonya”) kapcsán megjegyezte, hogy a bérmunkát vállaló fiatalabb korosztály tagjainak a hagyományos természeti környezettel való kapcsolata – „az ózdi bejárás fokozódása, az ipari munka megerősödése, a jelentős életmódváltás következtében” – megváltozott, illetőleg lényegesen átalakult. Mindez pedig – a szerző érvelése szerint – már az 1970-es évektől együtt járt a Hangony-völgyi falvakban a földrajzi nevekre vonatkozó ismeretek (a dűlő- és falurésznevekkel kapcsolatos hétköznapi tudás) erőteljes elszegényedésével és erodálódásával. Dömötör Ákos: Az ipari termelés hatása a Hangony-völgyi emberre. Jelenkor – történeti és néprajzi változásvizsgálat a hetvenes évek első felében Ózd környékén. In Veres László – Viga Gyula (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XXXV–XXXVI. kötet*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1997. 619.

4. kép: Háztartási hulladék egy illegális személtlerakóhelyen, az erdővégi legelő szélén (Tiszapéterfalva, 2020)

Forrás: a szerző felvétele

2. A másik – az ember/táj közötti viszony átalakulását szemléltető – empirikus példa az erdőhasználatra vonatkozik.

A tiszaháti települések külterületi részén, a Batár folyótól délre (a Tiszapéterfalvát Nagypaláddal összekötő közút mentén) a Szatmári-síkságot egykor összefüggő erdőség borította, amelyből mára már csupán néhány kisebb erdőfolt, egymáshoz nem kapcsolódó rész (1. Al-erdő, 2. Tyúkfarm-erdő, 3. Kiserdő vagy Majális erdő, 4. Nagyerdő) maradt fenn. Ennek a mintegy 337 hektárt kitevő, mozaikos szerkezetű területnek a zömét olyan kocsányos tölgy és gyertyán, kisebb részét kőris és kocsányos tölgy társulása borítja, ahol a tradicionális erdei haszonvételi módoknak (tűzi- és épületfa-gazdálkodás,

hordódonga- és szerszámkészítés,⁵⁸ erdei legeltetés) egészen a 20. század közepéig számos eleme fennmaradt. Mivel az 1945 utáni államszocializmus évtizedeiben az említett erdőrészek – a magas talajvízszint, a tözezes (kotú) talajtakaró miatt – mezőgazdaságilag csekély értéket képviseltek, a terület a rendszerváltás időszakáig gyakorlatilag érintetlen maradt. Az egyes erdőszegmensekben – az 1960-as évektől 2008-ig – csupán egészségügyi száraló vágásokat végeztek; a területet elsősorban rekreációs, illetve vadászati célokra használták. Ennek köszönhetően számos ritka, természetvédelmi szempontból értékes növény- és állatfajnak (például kárpáti sáfrány, mocsári kockásliliom vagy kotulliliom [*Fritillaria meleagris*], réti kardvirág; fekete harkály, odúlakó kék galamb) adott otthont. (Ugyanennek a területnek az ukrán–magyar országhatár másik, magyarországi oldalán fekvő része jelenleg is fokozottan védett élőhely, amely az 1982-ben létrehozott Szatmár-Beregi Tájvédelmi Körzethez tartozik.) A kétezres évek közepétől a korábbi helyzet azonban megváltozott: az erdőterület nagy része mára – több negatív körülmény együttes hatására – eltűnt, illetve megsemmisült:

- i. A globális klímaváltozás következtében az adott területen csökken a talajvízszint, a közeli folyó (Batár) szabályozásával (mederkotrás, iszapoltás) az erdő lápos részei száradásnak indultak. A szárazság és az enyhe telek miatt felszaporodtak a lombfogyasztó, erdészeti kártevőként kezelt fajok (tölgyilonca, amerikai szövőlepke), amelyek az erdőállományban hatalmas veszteséget okoztak.
- ii. A területért felelős járási állami erdőgazdaság – nemcsak a vágásérett, hanem az érintett terület nagy részén – 2008-ban kezdte el a tarvágásokat. A véghasználati kitermelést a vegetációs periódusban valósították meg, a faanyag elszállításához használt nagygépek, tehergépkocsik – a nedves, felázott talajon – a gyepszint és az aljnövényzet jelentős részét megsemmisítették, ami az eredeti vegetáció (például a kárpáti sáfrány-állomány 90%-ának, a mocsári kockásliliom teljes populációjának) eltűnéséhez és új, zavarástűrő, valamint invazív fajok tömeges megjelenéséhez vezetett.

⁵⁸ Már a Mária Terézia-féle úrbérrendezéskor is a Paládság (Nagypalád, Kispalád, Botpalád) falvaiban a települések külső határában található keményfás erdőknek köszönhetően viszonylag jelentős székér- és kerékgyártóipar virágzott. A Nagypaládon 1772. november 3-án készített összeírás szerint a faluban „[e]gész Szekereket, Szekérbe való Kerekeket, Kerék Küvöket és Zsendelyt csinálnak, s hol Szatthmárt és Debreczenbe, hol ott helyben distrahállják [= adják el egyenként — K. S.]”. A szöveget idézi: Kávássy Sándor: KÜVŐ (kereke- vagy kerékküvő). Szó- és szólásmagyarázatok. *Magyar Nyelv*, 89. (1993), 1. 86–87.

5. a–b kép: Háztartási hulladék az egyik kitermelt (tarvágott) erdőterület helyén, 2019

Forrás: Matúz István felvételei

- iii. Az állami erdészeti hatóság a kitermelt területeken az erdőfelújítást, illetve visszatelepítést – anyagi okok miatt – nem, vagy csak nagyon szakszerűtlenül végezte el; a talajelőkészítő munkálatok hiánya, a dugványok rossz minősége stb. következtében az elültetett csemeték nem maradtak meg. A kitermelt erdőrészek 90%-án így ma olyan cserjés, bozotos (galagonyával, akáccal és kökénnyel borított) terület található, ahol – a gépjárművel könnyebben megközelíthető helyeken (például Majális erdő,

Tyúkfarm-erdő) – a lakosság az elmúlt években illegális személtlerakókat létesített és több tonna háztartási hulladékot helyezett el (4. kép).

Összegezve az elmondottakat: a vizsgált ukrainai terepeken – a posztszocialista átmenet éveiben – egyfelől több évtizede kialakultak az állam diszfunkcionális működését ellensúlyozó, szolidaritáson és interperszonális együttműködésen alapuló informális technikák, illetve erőforrásgazdálkodási stratégiák. Ezek az alternatív erőforrásgazdálkodási rendszerek – a hétköznapi életvilág szintjén – miközben a határvidéki településeken számos társadalmi csoport számára lehetővé tették a mindennapi megélhetést, egyszersmind (az előbbivel párhuzamosan) a helyi közösségeken belül a javak egyenlőtlen felhalmozásának és elosztásának intézményesítését teremtették meg.

Ezek a specifikumok a vizsgált kárpátaljai magyar településeken az elmúlt három évtizedben olyan hierarchikus adaptációs rendszereket hoztak létre, amelyekben a gazdasági változásokhoz való alkalmazkodás rendszerint felülírja az ökológiai adaptációt és az ahhoz kapcsolódó természetvédelmi szempontokat.

Az elmondottak alapján a tiszaháti települések adaptációs stratégiáinak egyik rendszerszintű tulajdonsága egyfajta skálafüggőséggel (*scale-dependent*) írható le.⁵⁹ Ez nem jelent mást, mint hogy egy adott léptékben megfigyelhető erőforrásgazdálkodási technika tulajdonsága (például funkciója és ökológiai hatása) egy másik szinten maga is megváltozik. Ez alatt azt értem, hogy az informális, azaz kiterjedt személyközi, családi, rokoni hálózatokon keresztül működtetett adaptív-stratégiai viselkedések egyfelől az egyes háztartásokban (mikroszinten) számos esetben produktívak, hiszen az Ukrajnában több évtizede elhúzódó gazdasági krízis ellenére a határvidéki településeken élő lakosság számára relatíve biztos megélhetést biztosítanak. Ily módon pedig bizonyos mértékig eredményesen képesek ellensúlyozni – a fejlettebb centrum- vagy magterületektől távolabb lévő – határvidéki perifériákon az állami intézmények hatékonysági problémáit („gyengeségét”), működési zavarait. Példának okáért a piacok és a tőke informális szimulálásával (informális munkaerőpiacok, munkahelyek generálásával, informális piaci csereügyletek intézményesítésével, a kapcsolati vagy hálózati tőke pénztökére konvertálásával stb.) képesek mérsékelni a még rendelkezésre álló erőforrások egyenlőtlen és elégtelen (állami) redistribúciójából eredő lokális szociális, gazdasági feszültségeket. Másfelől azonban az is látható, hogy ugyanezek a mindennapi megélhetést, túlélést biztosító informális

⁵⁹ Moerlein–Carothers (2012): i. m. 10.

gazdasági stratégiák egy másik léptékben, például makroszinten – a nagyobb közösség vagy a lokális társadalmi-ökológiai rendszer nézőpontjából – nem ritkán kifejezetten negatív eredményekhez vezethetnek. A rendelkezésre álló természeti erőforrások túlhasznosításával (vizek, patakok, legelő- és erdőterületek szennyezése, az agrártermelés felhagyása, a tájszukcesszió és -degradáció folyamatai) a helyi közösség maladaptációját erősítik; az ökológiai ismeretek erodálódását, a táj lokális identitás-konstitutív szerepének csökkenését, a táji erőforrások reziliens használatának megszűnését elősegítő intézményekként működnek. Ebből a szempontból hosszabb távon az informális hálózati rendszerek növelhetik az ukrán–magyar határvidéki perifériák, valamint az ott élő lakosság kiszolgáltatottságát és sebezhetőségét.⁶⁰

Felhasznált irodalom

- Abente Brun, Diego – Larry Diamond: *Clientelism, Social Policy, and the Quality of Democracy*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2014.
- Adger, W. Neil: Vulnerability. *Global Environmental Change*, 16. (2006), 3. 268–281. Online: <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2006.02.006>
- Agrawal, Arun: Local Institutions and Adaptation to Climate Change. In Robin Mearns – Andrew Norton (szerk.): *Social Dimensions of Climate Change. Equity and Vulnerability in a Warming World*. Washington DC, The World Bank, 2010. 173–198.
- Alland, Alexander Jr.: Adaptation. *Annual Review of Anthropology*, 4. (1975), 1. 59–73. Online: <https://doi.org/10.1146/annurev.an.04.100175.000423>
- Barbieri, Carla – Edward Mahoney: Why Is Diversification an Attractive Farm Adjustment Strategy? Insights from Texas Farmers and Ranchers. *Journal of Rural Studies*, 25. (2009), 1. 58–66. Online: <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2008.06.001>
- Beery, Thomas H. – Daniel Wolf-Watz: Nature To Place. Rethinking the Environmental Connectedness Perspective. *Journal of Environmental Psychology*, 40. (2014), 4. 198–205. Online: <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2014.06.006>
- Bock, Walter J.: The Definition and Recognition of Biological Adaptation. *American Zoologist*, 20. (1980), 1. 217–227. Online: <https://doi.org/10.1093/icb/20.1.217>

⁶⁰ Nathan L. Engle: Adaptive Capacity and Its Assessment. *Global Environmental Change*, 21. (2011), 2. 647–656.

Borbély Sándor

- Bollig, Michael: *Risk Management in a Hazardous Environment. A Comparative Study of Two Pastoral Societies. Studies in Human Ecology and Adaptation*. New York, Springer, 2006.
- Borbély Sándor: Informális gazdasági stratégiák az ukrán–magyar határvidéken. In Turai Tünde (szerk.): *Hármas határok néprajzi értelmezésben. An Ethnographic Interpretation of Tri-Border Areas*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet, 2015. 217–245.
- Borbély Sándor: A diszfunkcionális ukrán nemzetállam informális alapjai – globális életvezetési stratégiák Kárpátalján a rendszerváltás után. In Balogh Balázs (főszerk.): *Ethno-Lore. A Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve*. XXXVI. kötet. Budapest, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Néprajztudományi Intézet, 2019. 191–226.
- Böröcz József: Színlelt nagy átalakulás? Informális kiút az államszocializmusból. *Politikatudományi Szemle*, 4. (1995), 3. 19–40. Online: <http://real.mtak.hu/id/eprint/137194>
- Breustedt, Gunnar – Thomas Glauben: Driving Forces Behind Exiting from Farming in Western Europe. *Journal of Agricultural Economics*, 58. (2007), 1. 115–127. Online: <https://doi.org/10.1111/j.1477-9552.2007.00082.x>
- Conjau, Valentin – Alina-Irina Popescu: Analysis of Failed States. Some Problems of Definition and Measurement. *The Romanian Economic Journal*, 10. (2007), 25. 113–132. Online: <https://ssrn.com/abstract=1769654>
- Crate, Susan A.: Climate and Culture. Anthropology in the Era of Contemporary Climate Change. *Annual Review of Anthropology*, 40. (2011), 1. 175–194. Online: <https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.012809.104925>
- Douglass, Kristina – Tanambelo Rasolondrainy: Social Memory and Niche Construction in a Hypervariable Environment. *American Journal of Human Biology*, 33. (2021), 4. e23557. Online: <https://doi.org/10.1002/ajhb.23557>
- Dömötör Ákos: Az ipari termelés hatása a Hangony-völgyi emberre. Jelenkor – történeti és néprajzi változásvizsgálat a hetvenes évek első felében Ózd környékén. In Veres László – Viga Gyula (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*. XXXV–XXXVI. kötet. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1997. 615–632.
- Engle, Nathan L.: Adaptive Capacity and Its Assessment. *Global Environmental Change*, 21. (2011), 2. 647–656. Online: <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2011.01.019>
- Goldman, Mara J. – Fernando J. Riosmena: Adaptive Capacity and Vulnerability to Drought in Tanzanian Maasailand. Changing Strategies to Navigate Across. *Global Environmental Change*, 23. (2013), 3. 588–597. Online: <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2013.02.010>

- Helmke, Gretchen – Steven Levitsky: Introduction. In Gretchen Helmke – Steven Levitsky (szerk.): *Informal Institutions and Democracy. Lessons from Latin America*. Baltimore, John Hopkins University Press, 2006. 1–32.
- Hopkin, Jonathan: Clientelism, Corruption and Political Cartels. Informal Governance in Southern Europe. In Thomas Christiansen – Christine Neuhold (szerk.): *International Handbook on Informal Governance*. Cheltenham, UK, Edward Elgar, 2012.
- Humphrey, Caroline: Barter and Economic Disintegration. *Man New Series*, 20. (1985), 1. 48–72. Online: <https://doi.org/10.2307/2802221>
- IMF: List of European Countries by GDP per Capita, PPP. *Statistics Times*, 2020. február 29. Online: <http://statisticstimes.com/economy/european-countries-by-gdp-per-capita.php>
- Johnson, Robert H.: *Quasi-States. Sovereignty, International Relations, and the Third World*. Cambridge, Cambridge University Press, 1990.
- Jones, James Holland – Elspeth Ready – Anne C. Pisor: Want Climate-change Adaptation? Evolutionary Theory Can Help. *American Journal of Human Biology*, 33. (2021), 4. e23539, Online: <https://doi.org/10.1002/ajhb>
- Karácsonyi Dávid: Felosztás vagy felemelkedés? Ukrajna, Európa „nagy tortája”. *Tér és Társadalom*, 32. (2018), 4. 54–83. Online: <https://doi.org/10.17649/TET.32.4.3096>
- Kávássy Sándor: KÜVŐ (kerek- vagy kerékküvő). Szó- és szólásmagyarázatok. *Magyar Nyelv*, 89. (1993), 1. 86–87. Online: https://adt.arcanum.com/hu/view/MagyarNyelv_1993/?pg=87&layout=s
- Kovács Imre: *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Budapest, Argumentum, 2012. Online: <http://mek.niif.hu/12700/12727/12727.pdf>
- Kravchuk, Robert S.: *Ukraine Economic Reforms. The First Ten Years*. New York, Palgrave, 2002.
- Ledeneva, Alena V.: *Russia's Economy of Favours. Blat, Networking and Informal Exchange*. Russian, Soviet and Post-Soviet Studies. Cambridge, Cambridge University Press, 1998.
- Ledeneva, Alena: From Russia with Blat. Can Informal Networks Help Modernize Russia? *Social Research*, 76. (2009), 1. 257–288.
- Levitt, Peggy: Social Remittances: Migration Driven Local-Level Forms of Cultural Diffusion. *The International Migration Review*, 32. (1998), 4. 926–948. Online: <https://doi.org/10.2307/2547666>
- Levitt, Peggy: *The Transnational Villagers*. Berkeley, University of California Press, 2001.

- Levitt, Peggy: Transnational Migration. Taking Stock and Future Directions. *Global Networks*, 1. (2001), 3. 195–216. Online: <https://doi.org/10.1111/1471-0374.00013>
- Lin, Nan: *Social Capital. A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge, Cambridge University Press, 2001. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511815447>
- McElwee, Gerard: Farmers as Entrepreneurs. Developing Competitive Skills. *Journal of Developmental Entrepreneurship*, 11. (2006), 3. 187–206. Online: <https://doi.org/10.1142/S1084946706000398>
- Medina, Leandro – Friedrich Schneider: Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years? *IMF Working Paper*, 18. (2018), 17. 1–76. Online: <https://doi.org/10.5089/9781484338636.001>
- Meert, Henk et al.: Farm Household Survival Strategies and Diversification on Marginal Farms. *Journal of Rural Studies*, 21. (2005), 1. 81–97. Online: <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2004.08.007>
- Migdal, Joel S.: Studying the State. In Mark Irving Lichbach – Alan L. Zuckerman (szerk.): *Comparative Politics. Rationality, Culture, and Structure*. Cambridge, Cambridge University Press, 1997. 208–235.
- Moerlein, Katie J. – Courtney Carothers: Total Environment of Change. Impacts of Climate Change and Social Transitions on Subsistence Fisheries in Northwest Alaska. *Ecology and Society*, 17. (2012), 1. 10. Online: <http://dx.doi.org/10.5751/ES-04543-170110>
- Molnár József – Molnár D. István: *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Ungvár, Poli-Print, 2005.
- Moran, Emilio F.: *Human Adaptability. An Introduction to Ecological Anthropology*. New York, Routledge, 2018.
- Moreno-Pérez, Olga M. – Eladio Arnalte-Alegre – Dionisio Ortiz-Miranda: Breaking Down the Growth of Family Farms. A Case Study of an Intensive Mediterranean Agriculture. *Agricultural Systems*, 104. (2011), 6. 500–511. Online: <https://doi.org/10.1016/j.agsy.2011.03.007>
- NKHLR (Nagyszőlősi Járás Közigazgatási Hivatalának Levéltári Részlege): *Összefoglaló beszámoló a „Határőr” kolhoz vezetőségének 1980. évi munkájáról*. 1980.
- North, Douglass C.: *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance*. Cambridge, Cambridge University Press, 1990. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511808678>
- Obrist, Brigit – Constanze Pfeiffer – Robert Henley: Multi-layered Social Resilience. A New Approach in Mitigation Research. *Progress in Development Studies*, 10. (2010), 4. 283–293. Online: <https://doi.org/10.1177/146499340901000402>

- Ostrom, Elinor: *Understanding Institutional Diversity*. Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 2005.
- Oude Lansink, Alfons – Mirella Van den Berg – Ruud Huirne: Analysis of Strategic Planning of Dutch Pig Farmers Using a Multivariate Probit Model. *Agricultural Systems*, 78. (2003), 1. 73–84. Online: [https://doi.org/10.1016/S0308-521X\(03\)00034-9](https://doi.org/10.1016/S0308-521X(03)00034-9)
- Pelling, Mark: *Adaptation to Climate Change. From Resilience to Transformation*. New York, Routledge, 2011.
- Pisor, Anne C. – James H. Jones: Human Adaptation to Climate Change. An Introduction to the Special Issue. *American Journal of Human Biology*, 33. (2021), 4. e23530. Online: <https://doi.org/10.1002/ajhb.23530>
- Polese, Abel – Borbála Kovács – David Jancsics: Informality ‘In Spite Of’ or ‘Beyond’ the State. Some Evidence from Hungary and Romania. *European Societies*, 20. (2018), 2. 207–235. Online: <https://doi.org/10.1080/14616696.2017.1354390>
- Polese, Abel et al.: Presenting the Results of the Shadow Economy Survey in Ukraine While Reflecting on the Future(s) of Informality Studies. *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, 30. (2022), 1. 101–123. Online: <https://doi.org/10.1080/025739638.2022.2044585>
- Putnam, Robert D.: *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York, Simon & Schuster, 2000.
- Putnam, Robert D. – Kristin A. Goss: Introduction. In Robert D. Putnam (szerk.): *Democracies in Flux*. Oxford, Oxford University Press, 2002. 3–19. Online: <https://doi.org/10.1093/0195150899.003.0001>
- Rotberg, Robert I.: Failed States, Collapsed States, Weak States. Causes and Indicators. In Robert I. Rotberg (szerk.): *State Failure and State Weakness in a Time of Terror*. Washington, Brookings Institution Press, 2003. 1–25. Online: www.jstor.org/stable/10.7864/j.ctvbd8j54.4.
- Smith, Rob – Gerard McElwee – Peter Somerville: Illegal Diversification Strategies in the Farming Community from a UK Perspective. *Journal of Rural Studies*, 53. (2017), 122–131. Online: <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2017.05.011>
- Sutton, Mark Q. – Eugene N. Anderson: *Introduction to Cultural Ecology*. Lanham – New York – Toronto – Plymouth, UK, AltaMira Press, 2014.
- Szabó Á. Töhötöm: *Gazdasági adaptáció és etnicitás. Gazdaság, viselkedés és integráció egy erdélyi kistérségben*. Kolozsvár, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kriza János Néprajzi Társaság, 2013.
- Szöllösy Zoltán – Jánki Gyula – Thirring Lajos (szerk.): *Az 1938. évi felvidéki nép-, földbirtok- és állatösszeírás. Az 1938. november 2-i bécsi döntés alapján visszacsatolt*

- területen végrehajtott összeírás eredményei községek szerint.* Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1939.
- Timonina, Maria B. (М. Б. Тімоніна) (szerk.): *Demographic Yearbook. Population of Ukraine 2017.* (Демографічний щорічник. Населення України за 2017 рік.) Kyiv, State Statistics Service of Ukraine (Державна служба статистики України. Київ, Державної служби статистики України), 2018. Online: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/11/zb_dy_2017.pdf
- Turner, Billie L. et al.: A Framework for Vulnerability Analysis in Sustainability Science. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 100. (2003), 14. 8074–8079. Online: <https://doi.org/10.1073/pnas.1231335100>
- Ukrajna Állami Statisztikai Szolgálat (Державної служби статистики України): *Havi átlagjövedelem régiónként 2020-ban (Середня заробітна плата за регіонами за місяць у 2020 році)* (2022. március 1.). Online: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/gdn/reg_zp_m/reg_zpm_u/arh_zpm_u.htm
- Vik, Jostein – Gerard McElwee: Diversification and the Entrepreneurial Motivations of Farmers in Norway. *Journal of Small Business Management*, 49. (2011), 3. 390–410. Online: <https://doi.org/10.1111/j.1540-627X.2011.00327.x>
- White, Philip et al.: *Disaster Risk Reduction. A Development Concern.* London, Department for International Development, 2004. Online: www.droughtmanagement.info/literature/DFID_disaster_risk_reduction_2004.pdf
- World Bank: *GDP per Capita, PPP (Constant 2017 International \$)* (2022. szeptember 16.). Online: https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.KD?end=2020&locations=UA-HU-RO-CZ-SK-PL-BG-SI-LT-LV-EE-BY&most_recent_value_desc=false&start=1989
- World Bank: *Life Expectancy at Birth, Total (2017 Year)* (2022. szeptember 16.). Online: <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.LE00.IN?end=2017&locations=HU-CZ-SK-PL-RO-UA&start=1960>
- Zaloznaya, Marina: *The Politics of Bureaucratic Corruption in Post-Transitional Eastern Europe.* Cambridge, Cambridge University Press, 2017. Online: <https://doi.org/10.1017/9781316875582>

The study summarizes the first results of a micro-level research in the field of ecology and economic anthropology. Through the empirical analysis of the example of a group of settlements located in Transcarpathian (in Hungarian: Kárpátalja) region of Ukraine (namely, Tiszapéterfalva) and it asks what kind of everyday strategies of survival and informal income generating activities emerged in the time of the crisis of unemployment that followed the systemic change and what was the local ecological impact of these

post-socialist forms of economic adaptation. Thus, the study analyses the links between economic activities and ecological environment by describing a single micro-region as a case.

The author argues that informal economic activities, such as smuggling, illegal trade along the border, irregular migration and work abroad, carried a paradox in Ukraine during the post-socialist transition. While the mentioned economic activities were productive from the perspective of the households of the village as it secured their livelihoods and made up for the lack of the capacity on the side of the state institutions (the 'weakness' of the state, which was particularly marked at the border area far from the centre. However, from the point of view of the socio-ecological system, or from that of the larger community, these same practices meant the overuse of natural resources (pollution of water, creeks, pastures and forests, the end of agricultural production etc.) and, therefore, weakened the adaptive capacity of the local community, eroded knowledge and the role of landscape in the creation of identity. Thus, these acted as institutions that facilitate the end of the resilient use of resources.
